Томас Венцлова, Леонідас Донскіс

ПЕРЕДЧУТТЯ І ПРОРОЦТВА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ДУХ І ЛІТЕРА

kmbs

Києво-Могилянська
Бізнес Школа

УДК 821.172-6:32(4)
В298

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В298 **Томас Венцлова, Леонідас Донскіс.** Передчуття і пророцтва Східної Європи. Пер. з литовської Георгій Єфремов, Олег Коцарев. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. — 120 с. (Сер. «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»)

ISBN 978-966-378-469-4

Два видатні литовські інтелектуали, творчий доробок яких уже давно став вагомою частиною світового культурного процесу, ведуть публічний діалог про виклики сучасності, коли «вперше в історії загрозою для Заходу та взагалі для всього людства стає Росія — ревізіоністська й терористична ядерна держава, що її президент, Владімір Путін, являє собою незбагненну суміш гангстеризму, фашизму, іредентизму, реваншизму, крайнього націоналізму та радянської ностальгії», коли Китай і Росія «майстерно заманюють Захід у тенета своїх понять, нав'язують свій політичний словник і проблемно-тематичний контекст, у якому лише й можуть бути виправданими», і коли надзвичайно впливовими стають праворадикальні та расистські парадигми. Відповіді Л. Донскіса і Т. Венцлови на ці виклики засновані на класичних цінностях прав людини, європейській єдності, пріоритеті культури, науки та освіти й на етичному принципі — не боятись і робити, що треба.

Книга видана за фінансової підтримки Інституту культури Литви

LCI Lithuanian Culture Institute

Видавці: *Леонід Фінберг, Костянтин Сігов*

Науковий редактор: *Андрій Павлишин*
Літературний редактор: *Оксана Жмир*
Коректор: *Наталія Анікеєнко*
Комп'ютерна верстка: *Андрій Погорєлов*
Дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

ISBN 978-966-378-469-4

Леонідас Донскіс — Томас Венцлова

Леонідас Донскіс

Любий Томасе, в наші дні будь-яка відверта книжка, чи то мемуари, чи діалоги з другом і колегою, неминуче перетворюються на данину так званій сповідальній літературі (*confessional literature*). Тут я сподіваюсь уникнути цієї данини та не платити її, оскільки, з одного боку, партнер у діалозі мені більш інтересний, ніж власна біографія та переживання; з іншого боку, запропонований мною об'єкт діалогу надто важливий і багатозначний, щоб ми його вимірювали тільки собою, — це пророцтва Східної Європи, йдучи за якими дисиденти XX століття, інакодумці, соціальні критики, письменники й політичні коментатори нашого регіону (назвімо його Сходом Центральної Європи) й нині визначають становище, можливості, долю та майбутнє Європи та цілого світу. Пророків — як консервативних і реакційних, так і ліберальних і демократичних — ніколи не бракувало Росії, яка сьогодні, здається, переживає одне з найжахливіших випробувань за всю свою історію. Вистачає пророків і в Польщі, й у Литві, але краще почнімо все-таки з Росії. Передусім — з інтелігенції.

Про російського інтелігента інколи кажуть, що у нього лише один моральний вибір — зрадити або своє сумління, або батьківщину. Це — моральна дилема передовсім російської інтелігенції, але я навряд чи помилюся, якщо скажу, що під час накреслення інтелектуальної та моральної європейської мапи до зони Східної Європи потрапили краї-

ни, де досі актуальним є вибір між сумлінням і вітчизною. Щасливі ті країни, де ця дилема зникає, й людям доводиться просто обирати ту чи іншу моральну та політичну поведінку. Але що робити, коли неможливо залишатися патріотом країни, яка не визнає ані свободи, ані сумління? Кордони вітчизни? Так, уява нам їх окреслює, заразом добираючи історичні оповіді про її правдиву чи уявну велич.

Але батьківщина — це ж не лише поняття, ідеї, слова. Вона — форми буденного життя і практики, в яких ти або береш участь, або ні. Це — образи мови і дії, що виникли не сьогодні й не вчора. Вони складалися досить довго, тому та чи інша успішна публічна дискусія або переконлива публікація не зруйнує ці образи мовлення й поведінки, навіть не змінить їх. Чи будеш ти захищати свою країну, якщо вона порушить закони людяності або познущається з твоїх цінностей, — це питання не з найлегших. Як і інше питання: що ж таке патріотизм — потурання і надання моральних знижок своїм (із любові до вітчизни) або, навпаки, здатність бути першим, хто каже «ні» всьому, що не дозволяє ототожнити себе з такою батьківщиною й тим, чим вона хоче стати чи вже стала?

Більшість письменників і політичних мислителів іронічно сприймають формулу імперського патріотизму: «Правá чи ні, це — моя країна» (my country, right or wrong). Г.К.Честертон знущально-влучно прокоментував цю фразу: «Права чи ні, це — моя країна» — таке міркування жодному патріотові не спаде на гадку. Це все одно, що сказати: «П’яна чи твереза, вона — моя мати». Але цю бундючну формулу імперського патріотизму разюче застосував 1872 року народжений у Німеччині патріот США, герой громадянської війни, генерал і сенатор Карл Шурц. Почувши слова іншого сенатора про вітчизну, «неважливо, права вона чи ні», Шурц зауважив, що може й сам повторити цю фразу про свою країну — велику Американську Республіку. І відразу ж додав: «Права чи ні, це — моя країна; якщо вона права, потрібно зберегти її такою; а якщо ні — виправити її» (my country, right or wrong; if right, to be kept right; and if wrong, to be set right).

Звичайно, це формула критичного або громадянського патріотизму. А що робити, якщо виправити батьківщину, на жаль, неможливо? Якщо вона не дається до виправлення? Якщо чудово розумієш, що проти тебе — не купка ворогів, а менталітет і політична культура, яких ти не зміниш за кілька років, та й за кілька десятиліть — навряд чи? Що цілого твого життя та зусиль цілого твого покоління замало не лише для виправлення батьківщини, але навіть для того, щоб бути в ній виразно почутим?

Що обрати: ілюзію батьківщини чи правдиву батьківщину — політичний режим і канони, які від початку суперечать твоєму сумлінню? Що є вітчизна — прихильність твого єства до якогось місця на світі або ж соціальний і моральний устрій конкретної країни, який стає душевною схильністю та моральним принципом, що з ним ти ототожнюєш себе і захищаєш його як частину свого життя й особистості? Чи дозволяти іншим державам виправляти твою занепалу батьківщину, чи потрібно свою країну захищати від чужої зверхності та повчальності? Що робити, якщо сумління й уявлення про ідеал пов'язують тебе з країнами, які твій народ чи його політичну еліту вважають ворогами? Відверто сказати противникам режиму своєї країни, які сповідують споріднені цінності, щоб вони ізолювали твою вітчизну та не поступалися їй (заразом ізолюючи й тебе самого)? Чи слід побажати їм уперто підтримувати відносини з неправим режимом і намацувати компроміси, таємно сподіваючись на якусь ліберальну еволюцію? Усе це до болі знайоме російським дисидентам. Вони змушені були обирати, що зрадити — своє сумління чи нелюдяну вітчизну. Радянський режим їх постійно звинувачував у очорненні соціалістичної батьківщини та підлабузництві перед буржуазним Заходом. Сьогодні історія повторюється.

Президент Росії Владімір Путін у передвиборній агітаційній промові про партію «Єдина Росія», присвяченій «нашистам» і всій агресивно-конформістській російській молоді, з неприхованим презирством висловився про політичну опозицію, яка, мовляв, «шакалить по іноземних посольствах». Інакше кажучи, опозиція московській владі є зра-

дою великої батьківщини. Режим монополізує патріотизм і його риторику, прирівнюючи вітчизну до себе. Очевидно, все це робиться для маскування занепокоєння чекістської (ҐПУ/НКВД/КҐБ/ФСБ) кліки: адже рано чи пізно буде почуто тих, чия батьківщина народиться там і тоді, де й коли сконає путінізм і його «суверенна демократія».

Недаремно твій близький друг і соратник Александрас Штромас[1] — емігрантський політичний мислитель і дисидент — несподівано розставляє акценти, відзначаючи відмінності між націоналізмом і патріотизмом. З моменту появи проникливого та провокаційного есею Джорджа Орвелла «Нотатки про націоналізм» більшість американських, британських та інших західноєвропейських дослідників уважали націоналізм і його психологічне, соціальне, політичне побутування в тому чи іншому етнічному або культурному середовищі — агресивним прагненням піднести свою націю чи групу над іншими та наділити її найбільшим впливом і престижем, а патріотизм розглядали як щось незрівнянно природніше та прийнятніше для буденної сучасності[2]. Патріотизм Орвелл трактував як любов до рідної мови, своєї землі та культури, без бажання нав'язати їх іншим. Вітчизна, за Орвеллом, проблемою стає лише тоді, коли її захоплюють або принижують. Пріоритет патріотизму над націоналізмом тривалий час був незаперечним. Але Штромас у трактаті про справжні та фіктивні ідеології цю конвмежі міженційну інтерпретацію перевернув з ніг на

---

[1] *Александрас Штромас* (Aleksandras Štromas, Alexander Shtromas, 4.05.1931, Каунас — 12.06.1999, Чикаґо) — англійський і американський політолог, історик, політичний активіст і публіцист литовського походження; уся його родина загинула в роки Шоа, після війни підлітка всиновив перший керівник радянської Литви Антанас Снечкус, проте А.Штромас став інакодумцем і емігрував із СРСР до Великобританії в 1973; від 1989 професор політології в Гілсдейл-коледжі (Мічиґан, США); твори присвячені проблематиці тоталітаризму, радянській політичній системі, національному рухові в країнах Балтії. (*Тут і далі біографічні довідки — примітки перекладача та наукового редактора*).

[2] Див.: George Orwell, «Notes on Nationalism» // George Orwell, *Decline of the English Murder and Other Essays*. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1970, p. 155–179.

голову[3]. За Штромасом, усе зовсім навпаки. Патріотизм — це лише безумовне підтакування всьому, що діється в нас у країні. Формула «правá чи ні, це — моя країна» розкриває всю сутність патріотизму — навіть якщо мені щось не подобається в політиці чи суспільному житті моєї країни, я в жодному разі не повинен сповіщати про це весь світ, адже такі відомості підважать повагу до моєї країни, нашкодять її міжнародній репутації та скаламутять її світлий образ. Якщо нам щось не подобається, ми це можемо тихо обговорити серед своїх. Яка б вона не була калічна, це — моя країна, і я приймаю її такою, як вона є. Інакше я поїхав би кудись деінде.

Понад те: за Штромасом, патріотизм виправдовує дивне, власницьке ставлення до зовнішніх за суттю явищ, якот соціум, час і простір. Тут немає і бути не може нічого «мого», адже це гадане «моє» приховує чи скасовує той факт, що будь-який суспільний (моральний і побутовий) порядок є спільним витвором історичного співіснування колишніх, теперішніх і майбутніх поколінь, похідним від численних свідомих громадянських і політичних дій. Патріотизм, за спостереженням Штромаса, викривлює зв'язок зі своєю країною та громадським середовищем: замість критичної лояльності та залежності, заснованої на вільному виборі з його моральною логікою, він пропонує щось подібне до деформованої «логіки розпорядництва», тобто логіку не існування, а володіння.

А націоналізм, навпаки, спирається на моральний і політичний ідеал, від якого неприпустимо відриватися рідній нації та країні. Тому Штромас був переконаний, що етика націоналізму невблаганно змушує критичного націоналіста безжально засуджувати політичні деформації своєї країни й навіть ставати до бою з ними. Найкращий приклад цього — колишній Радянський Союз, який правдивому російському націоналісту уявлявся монстром, що знищив стару

[3] Див.: Aleksandras Shtromas, "Ideological Politics and the Contemporary World: Have We Seen the Last of 'Isms'?" // *The End of «Isms»? Reflections on the Fate of Ideological Politics after Communism's Collapse*. Aleksandras Shtromas, sud. Oxford&Cambridge, Mass.: Blackwell, 1994, p. 183–225.

монархічну Росію та її більш або менш європейську орієнтацію. Такі принципові антикомуністи і дисиденти, як Алєксандр Солженіцин та Ігор Шафаревич[4], були справжнісінькими націоналістами, яким здавалося, що боротьбу проти Радянського Союзу можна виграти лише солідарно, лише міжнародним зусиллям. Інакше кажучи, багато в чому відрізняючись від дисидентів ліберальної та прозахідної орієнтації (таких як Андрєй Сахаров, Єлєна Боннер, Владімір Буковський, Сєрґєй Ковальов, Алєксандр Ґінзбурґ), вони були одностайні в одному істотному питанні: обом сторонам видавалось однаково важливим цілковито дискредитувати Радянський Союз у міжнародному масштабі як нелюдяний проект і тоталітарний режим, а також виграти ідеологічну і моральну війну з ним.

Імперський патріот гадав би, що боротьба проти радянського режиму, хоч би яким поганим він був, означає зраду батьківщини. Адже патріот наявну владну структуру ототожнює з вітчизною, а для націоналіста це можуть бути абсолютно різні, між собою не пов'язані та взаємозаперечні явища. Націоналіст може бути переконаний, що режим зрадив його батьківщину, тому боротьба проти режиму є проявом лояльності та віри у вітчизну та її майбутнє, а патріоту нерідко здається, що війна з режимом засадничо неприпустима і завжди шкідлива. Імперському патріоту великі радянські дисиденти, поза сумнівами, здавалися зрадниками (що вже казати про розвідників, які усвідомили злочинну природу системи та свідомо перейшли на службу британській чи американській розвідці, — Олеґа Ґордієвського і Віктора Суворова нинішній російський режим і його прибічники безсумнівно вважають зрадниками батьківщини).

Звичайно, текст Штромаса містить навмисні провокації та спроби по-новому інтерпретувати сучасну структуру лояльності й тотожності, яку ми можемо назвати патріотизмом чи націоналізмом. Можна посперечатися з ним, зазначивши, що націоналізм буває різний — і ліберальний (саме

[4] При відтворенні російських імен і прізвищ уживається принцип транслітерації; винятком є імена та прізвища уродженців України, які реалізували себе в Росії або в російській культурі (*прим. пер.*).

про нього говорить Штромас, стверджуючи, що етика лібералізму не має нічого спільного з потуранням будь-якому правлячому режиму за будь-якого соціального й морального устрою), і консервативний, і радикальний, а також той, що тяжіє до ксенофобії та інших форм ненависті. Так само, як і патріотизм може бути примітивним джинґоїзмом (jingoism — те, що британці йменують імперським патріотизмом) або ліберальним, відкритим для світових віянь і не відірваним від свого соціального та культурного середовища.

Хай там як, одне не викликає сумнівів: Штромас досліджував природу феномена, чию сутність ясно висловив Сєрґєй Ковальов, який неодноразово звертався до ООН і західних лідерів із проханням виключити з міжнародних організацій його країну, котра чинила злочини проти світу і людяності, та бойкотувати її ініціативи. Передостаннього разу Ковальов зробив таку заяву в серпні 2008 року під час російської агресії проти Грузії. Він вимагав, аби Росію вигнали з «Великої вісімки» та не запрошували на форуми високого рангу. Востаннє таку заяву він зробив зовсім нещодавно, відразу після того, як Росія в березні 2014 року окупувала й анексувала Крим.

Імперські патріоти та представники *Realpolitik*[5] ніколи не приймуть кодексу поведінки Ковальова та інших російських дисидентів. Так само, як не зрозуміють їхню політичну філософію, що заперечує *Realpolitik*, це джерело всіх проблем і бід сучасного світу, яке перетворює Об'єднані Нації на Об'єднані Режими і — в міжнародній сфері — ламає права людини в ім'я прагматичного реалізму, а також стирає моральні межі між демократичними і антидемократичними державами.

[5] *Realpolitik* (нім. дослівно «реальна політика») — зумовлена філософією макіавелізму політична та дипломатична діяльність, мета якої полягає не в культивуванні ідеології та цінностей, а в утриманні влади та прагматичній оцінці ресурсів і поточних можливостей; широко практикована наприкінці XIX ст., «реальна політика» була формально орієнтована на втілення геополітичних та національних інтересів держав того часу, виродилася в егоїстичне змагання великих імперій і призвела до Першої світової війни; нині вважається небезпечним анахронізмом (*прим. наук. ред.*).

Альтернативним політичним проектом, що його великі російські дисиденти від Андрєя Сахарова до Сєрґєя Ковальова пропонували Росії та усьому світові, було проголошення прав людини єдино універсальною ідеологією та її утвердження замість аморальної *Realpolitik,* через збочену логіку якої престиж окремих держав у сучасному світі корелює з їхньою економічною та військовою потугою. Брехня і поклоніння силі не спроможні об'єднати світ і розв'язати його проблем — до цього веде проголошення прав людини найвищим пріоритетом, який не належить до компетенції окремих держав. Моральний універсалізм і побудована на ньому політика на противагу абсолютизації військово-економічних досягнень, яку ми й звемо глобалізацією, — ось сутність альтернативного політичного проекту російських дисидентів.

Це зовсім не абстрактне моралізаторство — такі дисиденти й правозахисники, як ти, Андрєй Сахаров, Сєрґєй Ковальов, Александрас Штромас, Людміла Алєксєєва, Олєґ Орлов, Лєонід Волков, завжди говорили мовою правових документів. Право для вас було і залишається можливістю утверджувати фундаментальні громадянські свободи, а не способом застосування сили. Відомий російський дисидент, філософ і орієнталіст Ґріґорій Померанц[6] у тексті, присвяченому пам'яті Александраса Штромаса, нагадав, як прусський імператор Фрідріх II визначив співвідношення політики і права: «Якщо вам до вподоби якась провінція і ви маєте сили її захопити — беріть її! Потім знайдуться юристи, які обґрунтують ваше право так вчинити»[7].

Світ розуміє мову цих правозахисників. Нехай вона для багатьох незручна та змушує скинути всі маски. Та якщо вже вистачило мужності й відваги не зрікатися цих незламних людей, доведеться говорити разом із ними про те, що аль-

[6] *Ґріґорій Соломонович Померанц* (13.03.1918, Вільно — 16.02.2013, Москва) — російський філософ, культуролог, письменник, есеїст. У 1949–1953 в'язень сталінських концтаборів, відтак відомий радянський дисидент; автор першої в СРСР наукової праці про дзен-буддизм, член Академії гуманітарних досліджень.

[7] Григорий Померанц, «По следам наших разговоров и писем» // *XX amžiaus žmogus: Aleksandro Štromo portretai*. Leonidas Donskis, сост.; Vilnius: Versus aureus, 2008, с. 105.

тернатива їхній правді — елементарна тупість, пристосуванство, брехня. До речі, я бачив на власні очі: коли на одному міжнародному культурному форумі в австрійському Ґраці про військові злочини Росії в Чечні розповідала безстрашна російська журналістка Анна Політковська (пізніше вбита у Москві), російська та білоруська делегації дружно зникли із зали. Залишилося тільки декілька людей, які не побоялися грізної правди. Але я бачив також інше, коли той, хто каже правду, змусив величезний натовп відчути, що йому повернено гідність і кожен здобуває право на те, що ми буденно утискаємо в собі механічним спілкуванням, використанням затертих слів і забуттям болісної правди. То був виступ Сєрґєя Ковальова у Варшаві, в серпні 2005 року, на 25-річчі «Солідарності». Після слів Ковальова (як завжди, сказаних дуже тихо, повільно і майже спокійно, — так само розмовляв і Сахаров) про аморальний флірт західних лідерів із Владіміром Путіним на тлі кровопролиття у Чечні та знущання з решток демократії в цілій Росії, люди в залі мовчки та стрімко підвелися й цим ушанували правду та її провісника.

Ось які люди є героями цієї книжки. Вони живлять собою традицію любові до свободи та правди, яка народилась у Росії разом із Пєтром Чаадаєвим і його «*Філософськими листами*» та яку підхопили радянські дисиденти. Своєрідний символічний інтернаціонал дисидентів Східної та Центральної Європи почав формуватися вже тоді, коли восьмеро сміливців (серед них поетка і дисидентка Наталія Ґорбанєвська) вийшли протестувати на Красну площу після вторгнення радянських танків до Праги в 1968-му. І не дивно, що між російськими, литовськими, українськими, польськими та іншими дисидентами виникло ідейне братерство. Один із творців «Солідарності» Адам Міхнік не просто веде давній діалог із тобою, але й називає Сєрґєя Ковальова, Андрєя Піонтковського та Юрія Афанасьєва «своєю Росією». Міхнік, що йменує себе антирадянським русофілом, визначає страх перед російською мовою та культурою як ідейну і політичну імпотенцію та додає, що для нього російська мова — це мова відваги та свободи.

З іншого боку, ці люди творять майбутню Росію. Не лише проект альтернативної політики, а й проект самої Росії, її прийдешнього, і це творення передовсім спирається на традиції російської інтелігенції, її нонконформізму, людинолюбства та вільнодумства. Досить згадати слова Ґріґорія Померанца про Росію, сповнені історичного оптимізму та заперечення фаталізму:

«Я переконаний, що врешті-решт і сама Росія звикне до європейського клімату та припинить лякати сусідів. Напередодні революції вищий прошарок російського суспільства був майже європейським, і немає жодних причин, які перешкоджали б відновленню цього становища. Це потрібно і Росії, і Європі, щоб стало можливим відновлення двоєдинства християнської цивілізації. Це необхідно всьому світові, щоб утвердилася відкритість входження до європейської культурної коаліції, яка дозволяє кожному, хто входить, зберегти своє обличчя. Вірю, що це станеться»[8].

Читаючи праці російських дисидентів і слухаючи їх самих, легко відчуваєш, наскільки обґрунтовано вони доповнюють західний політичний дискурс усім тим, що на Заході вже добряче приглушене політкоректністю та загальною розслабленістю. Це навіть не доповнення, але анамнез за Платоном — повільне пригадування про знання. Недарма Мілан Кундера зауважив, що всі революції та повстання у Центральній Європі (як і в Східній Європі. — *Заув. авт.*) в очах західноєвропейців мають усі ознаки консерватизму, навіть анахронізму[9]. Тут радше спроба не відкинути, а повернутися до того, що сам Захід уже втратив або не вміє цінувати. Дисиденти й бунтівники Східної та Центральної Європи вірять гуманітарній традиції, яку доволі невисоко цінують на самому Заході й яка безпосередньо пов’язана з вірою в еру культури. І ще: це туга за європейським кано-

---

[8] Григорий Померанц, «По следам наших разговоров и писем» // *XX amžiaus žmogus: Aleksandro Štromo portretai*. Leonidas Donskis, сост.; Vilnius: Versus aureus, 2008, с. 107.

[9] Milan Kundera, «The Tragedy of Central Europe» // *The New York Review of Books*. April 26, 1984, p. 36–37. Український переклад: Мілан Кундера, «Трагедія Центральної Європи» // www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm.

ном, за об’єднувальною європейською культурною ідентичністю, — можливо, тому російська і взагалі пострадянська соціальна критика та політична есеїстика мають такий потужний гуманістичний і філософський зміст.

Томас Венцлова

Дорогий Леонідасе, наше листування розпочинається у дуже неспокійний час, і це дає привід поспілкуватися про пророцтва Східної Європи. Зізна́юся, я ніколи не довіряв тим, хто твердить (іноді відверто, іноді завуальовано), що імперіалізм Росії невиліковний, що російський народ — це «орда варварів», яка жадає підкорятися цареві чи диктатору, поважає лише кулак, а не розум, і тому ми завжди будемо в смертельно небезпечній ситуації, допоки Росія не зникне з мапи (у що заледве віриться). Я казав, що біда — це не так сама Росія, як ідеократична Радянська імперія, що пізніше стала логократичною, тобто такою країною, де ідеям ніхто не вірить, але зберігається їхня словесна оболонка, яка дозволяє максимально подовжувати розпад держави. Та імперія впала, розсипалася на порох на наших очах. Мало хто, скажімо, згадуваний тобою Александрас Штромас, передрікали цей розпад. Такі пророки зазвичай чули у відповідь: «Не смішіть людей! Росіяни ніколи нікому не дозволять звільнитися. Якщо цей лютий ведмідь уже когось ухопив…»

Я й сам побоювався, що процес звільнення перетвориться на криваву війну, гігантську Чечню, яка незрозуміло чим скінчиться. На щастя, цього не сталося. Московська влада, звичайно, намагалася гальмувати процес розпаду імперії, але російський народ не підтримав цих зусиль, тому все відбувалося доволі мирно — рахунок жертв був не на десятки мільйонів, а на одиниці (чеченська війна була єдиним винятком). Я тривалий час вважав, що раз і назавж-

ди доведено — русофоби помиляються. Не наші, а саме їхні пророцтва сміховинні; Росія, що відкинула комуністичну ідеократію, хутко та без особливих мук стане нормальною державою, подібно до того, як Османська імперія перетворилася на оновлену Туреччину, що нікому по суті не загрожує, або як орден хрестоносців — на секуляризовану Пруссію, з якою так само не було особливого клопоту, принаймні протягом двох століть. Місяць тому я написав вірша: «Була недовга благодать весни — / і нами висміяні відуни / так непоправно знов праві…» Ці рядки ранять мене самого, і я багато б віддав, щоб не було потреби їх писати. Але факти — це факти. У Росії (принаймні, наразі) перемогли реваншистські, фашизоїдні або відверто фашистські сили. Владімір Путін, як свого часу Адольф Гітлер, апелює до крайнього націоналізму, й більшість російського народу його підтримує — або так воно зараз видається. Наш край Європи опинився у зоні серйозної небезпеки. А російській інтелігенції вкотре доводиться обирати між сумлінням і вітчизною, й цього іспиту вона не вся і не завжди витримує.

Ми ще будемо про це розмовляти — і вдвох, і в ширшому колі. Однак твій перший лист — він радше теоретичний і не стосується поточної політики. Тож і я трохи від неї відійду. Поговорімо не лише про Росію, а й про нашу європейську околицю, і про засади, якими тут варто керуватися. Це неминуче приведе нас до розмови про Литву. Адже вона нас обох — «космополітів» і «глобалістів» — хвилює сильніше, ніж інші країни; наважуся припустити, навіть сильніше, ніж більшість «національно стурбованих» земляків. Доля Литви — це наша з тобою доля. Ми хочемо, щоб вона була нормальною, квітучою, необхідною та корисною цілому світу гуманною державою, а не ізольованим, заштатним, озлобленим заґумінком, котрий плекає «самобутні цінності» (а насправді — закритість і обурливу відсталість).

Це дилема, близька кожній людині, яка живе в зоні, що ти її називаєш Сходом Центральної Європи. Не лише литовцю, а й латишу, естонцю, поляку, чеху, угорцю, тим паче сербу чи хорвату. Нелегко встановити межі цієї зони. Чеслав

Мілош[10], який чимало думав про ці справи, пов'язував їх із впливом бароко й латини, тобто, *summa summarum*[11], із католицизмом, а також із проміжним розташуванням між Німеччиною та Росією. Бароко на півночі починає панувати від Вільнюса й тягнеться на південь майже до Дубровника та Сараєва. Але між Німеччиною та Росією є й інші важливі місцини: Рига і Таллінн (частково навіть Гельсінкі), Бухарест і Кишинів, Софія і Белград. Зрештою, абсолютно ясно, що до цієї зони (а не до зони Росії-Євразії) хоче належати Україна, а також, усупереч батькові Лукашенку, — й Білорусь. Всю зону з Росією та Німеччиною пов'язують численні прикрі історичні випробування. Ми теж часто мусимо обирати між сумлінням і вітчизною, і цей вибір буває особливо драматичним (у «справжній», тобто Західній Європі, він дещо легший). Але тільки той, хто обирає сумління, може принести користь батьківщині.

Нещодавно я в міру можливості поглиблено читав мислителя, для якого цей вибір був справою життя і смерті, а саме Алєксандра Герцена. Пригадалися три його максими — їх я намагаюся дотримуватися все свідоме життя. Перша максима: «Християнство з притаманною йому особливо глибокою психологічною прозірливістю пов'язує спокуту зі сповіддю та покаянням. Це однаково стосується й індивіда, й цілих націй». (Тут варто підкреслити, що Герцен був атеїстом або, точніше, агностиком, але етична цінність християнства була для нього незаперечною.) Друга максима: «Ми не раби своєї любові до батьківщини, оскільки взагалі не визнаємо рабства». Третя звучить радше гумористично, але насправді вона така сама серйозна, як і інші: «Завжди треба пам'ятати, що дурість — велика сила».

Ці максими видаються мені абсолютно правильними, але вони дуже високо піднімають планку, якої більшість політи-

---

[10] *Чеслав Мілош* (Czesław Miłosz, 30.07.1911, с. Шетенйе Кейданського р. у Литві — 14.08.2004, Краків) — великий польський поет, прозаїк, перекладач, есеїст, літературознавець, від 1951 жив в еміграції у Франції та США, у 1980 нагороджений Нобелівською премією, у 1993 повернувся до Польщі.

[11] *Summa summarum* (латин.) — у кінцевому підсумку.

ків, політологів, публіцистів (що часто, надто в Литві, називають себе філософами) і їм подібних не долають. Любов до батьківщини та народу зазвичай вважається вищою з усіх можливих цінностей (понад Бога, людяність, елементарну порядність), — якій безумовно слід принести в жертву своє життя й поготів — чуже життя. Знову ж таки не без посмішки скажу, що найчастіше тут застосовують три (теж магічне число!) аксіоми. Перша: «Моя батьківщина і моя нація завжди праві». Друга: «Якщо моя батьківщина і моя нація неправі, то див. першу аксіому». Третя: «Кожен, хто сумнівається в першій чи другій аксіомі, є ворогом вітчизни та народу, що перебуває на службі в іноземних посольств чи інших темних сил і, швидше за все, в них на утриманні». Саме такі аксіоми озвучує Владімір Путін (а дещо раніше вживали Сталін і Гітлер). Але бувають і не настільки очевидні скандальні випадки. Важливо одне: «батьківщина» і «нація» зазвичай означають того чи тих, хто при владі, або мріє її здобути.

Можна публічно і підкреслено любити батьківщину — тоді й вона відповість тобі любов'ю. Саме так Литва любить Майроніса, Бразджьоніса, Юстінаса Марцинкявічюса, а також Саломею Неріс. В історії у кожного з них своє місце — і чимале. Але здоровий інтелектуальний рефлекс інакший: любити істину, навіть якщо батьківщина (люди при владі, громадська думка…) тебе за це не любить або ненавидить. А це — нелегко.

Лібералам часто приписують, буцімто поняття вітчизни для них чуже, вони, мовляв, зрікаються свого народу на користь відкритого світу (в підтексті, а іноді і в тексті чаїться думка, що їм важать матеріальні блага цього світу). Мені, навпаки, видається, що ліберал — теж націоналіст, але розумніший за націоналіста-ксенофоба.

Країна, де ти народився й зростав, її краєвид, історія, мова, пам'ять про минулі покоління та передчуття майбутніх, — для тебе важливіші й актуальніші, ніж інші країни. Для росіянина (зокрема, для російського ліберала) Пушкін завжди буде дорожчим за Шекспіра; для литовця (зокрема, литовця-ліберала) Донелайтіс буде потрібнішим за Верґілія. Адже з ними — передусім завдяки спільності мови та звича-

їв — встановлено такий інтимний зв'язок, якого немає з іншими, «чужими», навіть якщо вплив цих чужих на світову культуру більш значний, а деколи і якість вища (хоча якість усе ж — справа смаку). Не потрібно лиш вважати їх «сторонніми» чи навіть шкідливими, якими Путін у Росії або наші псевдопатріоти у Литві вважають, до прикладу, модернізм і постмодерну західну культуру.

Якщо доля, виховання чи вільний вибір наділили тебе цією, а не іншою країною, — тебе покликано її поліпшити, прагнути, щоб її голос було чути у всесвітньому концерті; а для цього вона має бути відкрита і безстрашна. Ти повинен бачити її гріхи й огріхи та по змозі їх виправляти. Ці гріхи часто бувають величезними. Захист своїх за будь-яку ціну — не патріотизм, навіть надмірна критика краща, ніж замовчування вад і злочинів. Цитують Честертона, який прирівняв вираз «пра́ва чи ні, це — моя країна» до висловлювання «п'яна чи твереза, це — моя мати». Що ж, п'яну мати теж можна — і потрібно — любити, хоча така любов болісніша; але любити, означає витвережувати. Своєю чергою процитую мої улюблені рядки польського поета Збіґнєва Герберта:

...Trudno[12] *wyznać:*
Na taką miłość nas skazali,
Taką przebodli nas ojczyzną.
...Важко зізнатися:
Такою любов'ю скарали нас,
Такою пронизали батьківщиною.

Ти правильно кажеш: іноді «цілого твого життя та зусиль цілого твого покоління замало не лише для виправлення батьківщини, але навіть для того, щоб бути в ній виразно почутим». Таких прикладів безліч — у Росії та не тільки. До речі, виправляти батьківщину намагається лише невеличка частина будь-якого покоління — більша завжди схильна до конформізму. Співвідношення змінюється лише в добу ве-

[12] В оригіналі у З. Герберта «Ciężko» (вірш «Prołog» зі збірки «Napis», 1969) (*прим. пер.*).

ликих переворотів, тоді виникають Балтійські шляхи[13] та майдани, де братаються вчорашні дисиденти та вчорашні пристосуванці. Так само правильне твоє спостереження, що існують «образи мови і дії, які виникли не сьогодні й не вчора. Вони складалися досить довго, тому та чи інша успішна публічна дискусія або переконлива публікація не зруйнує ці образи мовлення й поведінки, навіть не змінить їх». Такі способи прояву я б назвав національним менталітетом (іноді, за Герценим, це можна назвати й інерцією дурості). Немає нічого важчого, ніж боротися з ним, інакше кажучи, намагатися його вдосконалювати. Що ж, тут слід триматися певного «категоричного імперативу»: зціпити зуби й робити своє, втішаючись прислів'ям, що «крапля й камінь точить». Але не кожен здатний на це. У мене, наприклад, коли я стикаюся з виявами застарілого національного менталітету (і литовського, і нелитовського), часто опускаються руки. В одне я вірю: немає вітчизни — чи це Литва, чи Росія, Китай або, скажімо, арабські країни, — які неможливо виправити.

Цієї позиції дотримуються багато росіян — від декабристів, Чаадаєва, того ж Герцена до Сахарова, Ґорбанєвської та Ковальова. Близька вона й представникам інших народів: німцеві Томасу Манну, полякам Ґедройцю, Мілошу та Ґомбровичу, французові Камю, так само як і де Ґоллю (обидва протистояли «патріотичному» та «єдино можливому в наявних умовах» режимові Віші). У нас у Литві таких людей було менше, не так через малі розміри нашого краю (і тому його більш небезпечного розташування), як через недостатню зрілість литовського суспільства. Але згадаймо, наприклад, Казіса Боруту, що для нього неприйнятними були не лише Сталін і Гітлер, а й авторитарна влада Смятони. Такі особистості завжди і всюди є правдивою, ідеальною бать-

[13] Балтійський шлях (ест. Balti kett (Балтійський ланцюг), латис. Baltijas ceļš, лит. Baltijos kelias) — назва мирної акції протесту, яка відбулася 23.08.1989 з нагоди 50-річчя підписання угоди між Сталіним і Гітлером (пакт Молотова–Ріббентропа), що передувала Другій світовій війні й окупації Радянським Союзом більшої частини Польщі, Північної Буковини, Бессарабії і країн Балтії; того дня бл. 2 мільйонів мешканців прибалтійських республік СРСР утворили 600-кілометровий живий ланцюг, який поєднав Таллінн, Ригу й Вільнюс (*прим. наук. ред.*).

ківщиною, яка важливіша за реально існуючу, неминуче заплямовану історичним брудом.

Тут ми впираємось у традиційне, по-новому переосмислене Александрасом Штромасом протиставлення націоналізму та патріотизму. Націоналіст зазвичай вважається некритичним прихильником нації та батьківщини, патріот — тим, хто любить батьківщину і націю, але не приймає безумовно все, що діється в його країні. Штромас, до речі, відповідно до всіх вимог постмодерністської деконструкції, обернув цю опозицію: для нього націоналізм — позитивне явище, любов до рідної культури і спадщини, але не до агресивних імперських і просто ксенофобських вихваток «своїх», а патріотизм — самоототожнення з панівною силою, тобто принаймні сумнівне, а точніше — негативне явище. Як ти кажеш, «у тексті Штромаса є навмисні провокації», навіть ігрові елементи (це характерно для будь-якої деконструкції), й антитеза, яку він пропонує, навряд чи запанує в практиці соціологічної науки, витіснивши стару; але він змушує знову замислитися про реально існуючі відмінності.

Я сам у цьому контексті пригадав би протистояння етноцентричного та громадянського суспільств. У багатьох країнах, серед них і Росії та Литві, *етнічність*, національна визначеність людини філософськи вимірюється кантівськими категоріями, що лише в їхніх рамцях і можливе мислення. Такий етноцентрист акцентує тимчасові цінності (подобається це комусь, чи ні: нація та її мова — тимчасові явища, два-три століття чи тисячоліття тому їх не було, а через три чи п'ять століть їх заступлять якісь інші, невідомі нам феномени). Прихильника громадянського суспільства більше турбують позачасові, навіть трансцендентні цінності, як-от справедливість і свобода. Для етноцентриста батьківщину символізують танки, берізки та бурштин («янтарчик із промінням золотим», що його, до речі, всенародна улюблениця Саломея Неріс на руках піднесла мумії Леніна), для прихильника громадянського суспільства — ті факти й події, які наблизили батьківщину до ідеалів справедливості та свободи. Етноцентрист вважає, що дефекти рідного краю і народу припустимо напівпошепки обговорювати в тісному колі,

аби не давати поживи супротивнику (та й тих дефектів майже зовсім немає, переважно вони — лише ворожі вигадки); прихильник громадянського суспільства твердить, що їх не можна замітати під килим, бо це найкращий спосіб їх увічнити. Етноцентрист гадає, що головне — протистояти чужим впливам і вимогам. А що, коли ці вимоги небезпідставні? Коли ти відчуваєш, що іноді ці вимоги навіть занижені? Для етноцентриста еміграція нестерпна — це втрата батьківщини, відречення від неї, розрив і розбрат; батьківщину втілюють — ну, якщо не Антанас Снечкус[14], то ті інтелігенти, яким він милостиво дозволив плекати національні цінності або не надто перешкоджав цьому. На думку прихильника громадянського суспільства, батьківщину неможливо втратити, навпаки, служити їй необхідно і в діаспорі; найбільше шкодять вітчизні та нації ті, хто в їх ім'я опускається до компромісів з неправою владою. Це отруює найглибші основи етнічного менталітету — він стає менталітетом лизоблюдства, підлабузництва, примусової данини, орвеллівського «двоєдумства».

Кажуть про особливий, святий шлях, який начебто кращий, ніж європейський чи американський, — позначений гниллю і виродженням. В історії російської культури добре відома суперечка слов'янофілів і «західників». У нас так само є свої «західники» і балтофіли: це протистояння виникло ще в часи «Аушри» та «Варпаса»[15]. До речі, балтофіли вважають слов'янофілів утіленням всесвітнього зла, але їхній світогляд від початку наслідував слов'янофільську модель. І слов'янофілів, і балтофілів повнісінько й сьогодні. У певні епохи та за певних умов прихильники «свого» шляху та «західники» можуть утворювати тимчасові союзи — про них ти говориш у своєму листі. У Росії тривалий

[14] *Антанас Снечкус* (Antanas Sniečkus; 25.12.1902 (7.01.1903), с. Бубляляй Ковенської губернії, нині Шакяйський р. Литви — 22.01.1974, Друскінінкай) — литовський комуністичний діяч, перший секретар компартії Литви у 1940–1974.

[15] Тобто в останній третині XIX століття, що відзначилася початком і розквітом литовського національного відродження, коли видавались і широко розповсюджувалися нелегально завезені зі Східної Пруссії газети «Aušrà» («Зоря») та «Vaĩpas» («Дзвін») (*прим. пер.*).

час змагалися проти тоталітаризму — і в цій боротьбі були однаково успішними — Солженіцин і Сахаров, люди протилежних світоглядів. Так само й у Литві до визволення з окупації однаково прагнули етноцентрист і глобаліст — обидва вони могли співпрацювати у підпільній періодиці чи в неофіційній групі. На жаль, існує загальний закон: після досягнення перемоги, прихильники «своїх» цінностей загрозливо легко перетворюються на імперських патріотів (у Литві — на ксенофобів, євроскептиків тощо). Таким став навіть Солженіцин, тим паче Шафаревич, в ідеях якого від початку був дещо сумнівний присмак. На слов'янофільському ґрунті зросли навіжені імперіалісти — Дуґін і Проханов. У Литві в євроскпетиків і ксенофобів еволюціонували Ромуалдас Озолас і Вітаутас Раджвілас[16], чиї попередні заслуги незаперечні.

Звісно, й раніше траплялося, що слов'янофіли (і балтофіли) приставали до спілки з владою, наприклад, писали романи, де «західників» засуджували за відрив від народу і його коріння (а це цілком відповідало поглядам начальства, оскільки було йому на користь). «Західники» зазвичай поводились інакше — утримувалися від суворого осуду опонентів, аби лиш не догодити тоталітарній системі.

Мені, як я вже казав, неясно, чому прибічники «своїх» цінностей вважаються окрасою батьківщини, а «західники», «космополіти» чи, як тепер прийнято говорити, «ліберасти» й «толерасти» — ні. Любити вітчизну, означає прагнути, щоб кожен її громадянин (не лише литовець, а й росіянин, поляк, єврей, німець, в'єтнамець, африканець) був упевнений у завтрашньому дні, користувався загальним правом на охорону здоров'я й освіту, був захищений не лише від інших держав, а й від своєї, що теж здатна на будь-яке паскудство. Любити вітчизну, означає боротися з будь-якою самоізоляцією, адже відлюдництво є випаденням з історії, поворотом

[16] *Ромуалдас Озолас* (Romualdas Ozolas; 31.01.1939, Йонішкеліс, Пасвальський р. — 6.04.2015, Вільнюс) — литовський філософ, педагог, політичний і громадський діяч; *Вітаутас Раджвілас* (Vytautas Radžvilas; 25.01.1958, с. Вісмантай, Пакруойський р.) — литовський філософ, політолог, перекладач, громадський діяч, доктор гуманітарних наук.

на шлях лукашенківської Білорусі й навіть Північної Кореї (те, що Путін сьогодні обіцяє Росії). Любити вітчизну, означає уникати ненависті, зберігати тверезий погляд в умовах гострої кризи та протистояння. Ті, хто ганять «ліберастів», просто привласнили звання відданих слуг вітчизни. У них на це немає жодного права, по суті, вони самозванці.

У період окупації багато моїх знайомих шепотіли: давайте не критикувати батьківщину, не треба самобичування, поки вітчизна в рабстві, — для критики ще буде час і привід. Та ба, після звільнення критика дуже часто перетворювалася на ностальгію за «твердою рукою» і «національним здоров'ям». Нещодавно я прочитав статтю (не пам'ятаю ані її назви, ані автора, але статтю було надруковано в одній із великих газет, тобто вона цілком репрезентативна), що в ній цитувався вираз, поширений, здається, в Таураґе[17]: нам потрібен «кульгавий німець», тобто наглядач із нагаєм, інакше ми опустимось і пропадемо. Пам'ятаю одного кульгавого німця з нагаєм, а саме Йозефа Ґеббельса, і ніколи не побажаю Литві нікого подібного.

На щастя, нам поталанило стати членами Європейського Союзу, а це, сподіваюся, вбереже від авторитарних і неонацистських ексцесів, не дасть на догоду політичному реалізму, «національній потузі» чи «престижу держави» забути про права людини та розтоптати міжнародні угоди, як це робить путінська Росія. Додам: якщо ворог чинить зле, це не дає тобі індульгенції чинити так само, як він. І ще додам: популярна теза буцім «Захід лише прикривається правами людини, а насправді прагне утвердити свої державні й економічні інтереси» є путінською пропагандою чистісінької води. Права людини — це основа та підмурівок політики сучасного Заходу, які б ниці розрахунки не ставилися їй на карб (чи навіть якось траплялися). Саме тому Захід переможе в XXI столітті — як переміг у XX столітті. Переміг навіть двічі — і гітлеризм, і сталінізм. Путінізм, порівняно з гітлеризмом і сталінізмом, — усе-таки слабший.

---

[17] Таураґе (Tauragė) — місто на заході Литви, адміністративний центр однойменного повіту та районного самоврядування (*прим. пер.*).

Я згодний з тобою, що російські дисиденти допомагали і допомагають повернути в обіг людства класичні засади західної демократії, а не її добряче перекручену та розбавлену прагматизмом версію, яка заявляла про себе у міжвоєнні роки й у добу холодної війни. Найголовніша з цих класичних засад — право вище за силу та тимчасову користь (іще римляни запропонували дещо парадоксальну, але виразну формулу — *fiat iustitia, pereat mundus*[18]). Ми могли б сказати: чудові були часи Сахарова та Ґорбанєвської, зараз Росії бракує таких особистостей. Як у Лєрмонтова: «Були в наш час свої герої — не порівняти із тобою: богатирі — не ви!» Рейтинг Путіна в Росії сягає майже 90%, а голоси його противників, хоча й існують, ледве чутні. Та це, я гадаю, ілюзія. Якби рейтинги вимірювали при комуністах, Брежнєв отримав би в СРСР 95%, а Чаушеску в Румунії — всі сто. Ми знаємо, чим це скінчилося.

Леонідас Донскіс

Любий Томасе, ще раз переконуюся, що віра в непереможність ліберальної моделі та західних демократій перед лицем фашистської загрози — одна з вражаючих рис твого мислення та етико-політичної позиції. На жаль, наша доба мало чим поступається періодові дефетизму та шпенґлерівського культурпесимізму. На тлі небезпечних і деморалізуючих стогонів про зогнилий Захід твоя стійкість — єдине, що здатне розбурхати тих, хто поринув у дрімоту, скорився фаталізму й детермінізму. На жаль, останні — кепські порадники в ситуації серйозних історичних криз і політичних викликів.

Історична суперечка: Росія та колишній Радянський Союз були втіленнями одного й того самого явища, чи це

[18] *Fiat iustitia, [et] pereat mundus* (латин.) — нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ.

дві якісно різні й непорівнянні держави, — зараз, на жаль, набуває нових ускладнень. Дореволюційна Росія своєю стихійною сприйнятливістю до нового та потужним політичним шумуванням трохи нагадувала ліберальніші імперії на кшталт Австро-Угорщини чи Британії, але все-таки вона аж ніяк не була державою Сатани, якою стала сталінська Росія, а згодом Радянський Союз і нацистська Німеччина. Хай там як, уперше в історії загрозою для Заходу та взагалі для всього людства стає Росія — ревізіоністська й терористична ядерна держава, що її президент, Владімір Путін, являє собою незбагненну суміш гангстеризму, фашизму, іредентизму, реваншизму, крайнього націоналізму та радянської ностальгії. Такий собі родич Мілошевича[19], але з ядерною зброєю, який вирішив шантажувати демократичний Захід. І я, погоджуючись із тобою, що він, мабуть, не є таким генієм зла, як Сталін, і не вирізняється ідейним фанатизмом, як Гітлер, усе ж нагадаю, що останній, на щастя, не дочекався жаданої «зброї відплати», а Сталін, хоча й отримав її, не встиг нею скористатися.

Багато залежатиме від самої західної демократії та від нашої сміливості, рішучості, політичної волі, відданості сво-

---

[19] *Слободан Мілошевич* (Слободан Милошевић, Slobodan Milošević, 20.08.1941, Пожаревац, Королівсьво Югославія — 11.03.2006, Гаага) — югославський державний і комуністичний діяч, великосербський націоналіст, який розв'язав криваву війну на Балканах; у 1986–1989 голова Союзу комуністів Югославії, в 1989–1997 президент Республіки Сербії, в 1997–2000 президент Союзної Республіки Югославії; в 1999 звинувачений ООН у військових злочинах, порушенні Женевської конвенції та геноциді у Косові, де жертвами депортацій після ліквідації автономії краю стали бл. 750 тис. осіб, а кілька тисяч були убиті за етнічною ознакою (пізніше Гаазький трибунал інкримінував йому також 29 епізодів у Боснії та Герцеговині у 1991–1995, у т.ч. геноцид боснійських мусульман і хорватів, створення бл. 50 концтаборів у Боснії, насильницьке переселення 250 тис. осіб; 10 епізодів злочинів проти людяності, в т.ч. убивства на національному та релігійному ґрунті, тортури, незаконне ув'язнення; 8 порушень Женевської конвенції; 9 порушень законів і звичаїв війни, в т.ч. варварський обстріл Сараєва, руйнування історичних пам'яток, убивства цивільного населення); у 2000 внаслідок демократичної революції усунутий від влади, 2001 заарештований і переданий Міжнародному трибуналові з військових злочинів у колишній Югославії, помер у Гаазькій в'язниці.

боді, ліберальним цінностям і правам людини, котрі, як ти далекоглядно зауважив, з путінською ядучістю засуджують деякі люди, які чимало зробили для нашої країни. Це доводить, що Путін і його режим не якась звичайна історична аномалія — радше це гіпертрофована і сконцентрована форма того, що в Європі можна розгледіти на найдальшому правому політичному флангу, від Владіміра Мечіара у Словаччині, який уже згас, до особливо популярного в Угорщині Віктора Орбана та доволі небезпечної Марі Ле Пен у Франції. До речі, всі ці ультраправі політики є відвертими шанувальниками Владіміра Путіна в ЄС. Як ушанування сталінізму й гітлеризму в довоєнній та воєнній Європі було трагічним наслідком краху західної ліберальної демократії, так і піднесення путінізму прямо пов'язане з розхитуванням європейських політичних цінностей і тектонічними розламами початку XXI століття у світовій економіці, політиці та системі міжнародних відносин. І я теж вірю в перемогу Заходу. Демократія довго мобілізується та консолідується, але потім стає нестримною і перемагає у битві з фашизмом, який війною і насильством ненадовго об'єднує маси.

Кілька років тому в Європарламенті, в Брюсселі, я бачив фільм режисера Андрєя Нєкрасова «Російські уроки». Вражаюча стрічка відважної та шляхетної людини, що розкриває згубну ситуацію на Південному Кавказі після російсько-грузинської війни 2008 року. Мені тоді спало на гадку кілька думок, які можуть бути не зовсім яловими стосовно по-шекспірівському трагічної, братовбивчої російсько-української війни. Війни, що від неї, до речі, відхрещується та відмежовується Росія, — ще один сучасний феномен, коли методами так званої гібридної війни можна майже стерти рубіж поміж справжньою війною та конфліктом низької інтенсивності. Війна — це мир, а мир — це війна. Ласкаво просимо до світу Джорджа Орвелла.

Історики неодноразово стверджували, що завдяки виходу нацистів на авансцену світової політики та масштабності злочинів, учинених протягом Другої світової війни, Європа якось «не помітила» більш ранніх масових злочинів у Росії, — досить згадати винищення майже півмільйона єв-

реїв — від кишинівських погромів 1903–1905 років до закінчення громадянської війни.

Це «вкривання» одного пласту насильства шаром інших (як виявилося, ще страшніших) убивств залишило не названим і навіть символічно не засудженим зародження фашизму в Росії — від знаменитого Союзу російського народу, інакше іменованого «Чорною сотнею», до «білих» російських офіцерів, які після Першої світової війни та поразки в громадянській війні емігрували до Берліна та подарували нацистському ідеологу Альфреду Розенберґу (до речі, родом із Таллінна) видані 1917 року в Москві «Протоколи сіонських мудреців», фальсифіковані російською охранкою. А вже Розенберґ знав, що робити — з його допомогою «Протоколи» опинились у чіпких руках Адольфа Гітлера.

Навіщо я згадую про цю історію? Бо Андрєй Нєкрасов у своєму фільмі висунув дуже подібну гіпотезу: хіба не факт, що Захід, заколисаний радянським застоєм і добою Єльцина, якось не помітив дедалі міцніючого російського фашизму? І не лише через ейфорію, викликану перемогою в холодній війні, а й через розпад Югославії, що саме почався та був пов'язаний зі Слободаном Мілошевичем? Сребрениця стала символом метастазів посткомуністичного варварства, з яким в уявленні політиків та інтелектуалів Західної Європи й Північної Америки аж ніяк не могли конкурувати Грозний, Беслан або московський «Норд-Ост»[20], — інакше кажучи, методично винищувані Росією не лише її ідеологічні чи системні «вороги», але також прості й ні в чому не винні росіяни — мешканці Росії та її громадяни (до речі, й про отруєння «ворогів» Андрєй Нєкрасов створив фільм — про вбитого ФСБ Алєксандра Литвиненка).

Важко переконати Захід, що місце Владіміра Путіна — не на ранчо колишнього президента США Джорджа Буша та не на дружніх вечірках у Ґергарда Шрьодера і Тоні Блера,

---

[20] Місця кривавого придушення національних рухів і терористичних атак під час Чеченських воєн (90-ті роки XX століття), у Москві на Дубровці під час вистави «Норд-Ост» (жовтень 2002) та захоплення школи в Беслані (Північна Осетія, вересень 2004), в усіх випадках із величезною кількістю жертв (*прим. пер.*).

а на лаві підсудних Гаазького трибуналу. Важко, адже саме Мілошевич у західному уявленні став утіленням зла та насильства, не залишивши місця військовому злочинцю і відроджувачу російського фашизму Владіміру Путіну. Не маю сумнівів, що в майбутньому його так і буде оцінено, але наразі Андрєй Нєкрасов і дещиця шляхетних, безстрашних росіян залишаються голосом волаючого в пустелі.

«Російські уроки» показали все — і багаторічні провокації Росії проти Грузії, і зруйнований самою ж російською армією Цхінвалі, й злочини проти цивільних осіб у Ґорі. Найстрашніше, що в Західній Європі повірили кадрам, на яких начебто грузинські літаки бомбардують Цхінвалі, а це ж був Ґорі, атакований російською авіацією.

До цієї гримаси російського телефашизму й агресивної брехні додамо ще одну. Осетин Валєрій Ґерґієв, талановитий музикант і один з найвідоміших у світі диригентів, присвячує концерт пам'яті жертв Цхінвалі, зруйнованого росіянами, гнівно засуджує військові злочини грузинів та виконує Сьому (Ленінградську) симфонію Дмітрія Шостаковича, в якій увесь світ упізнає музику, присвячену героям блокади. Фраза Андрєя Нєкрасова за кадром сумна і лаконічна: «Це ганьба…»

Тому нам легко зрозуміти коментарі Сєрґєя Ковальова після фільму і наступного дня, коли він аналізував ситуацію з правами людини в Росії. Щойно я заговорив про наївність Західної Європи та гнітючі книжкові кліше, яким вона вірить, не замислюючись, Сєрґєй Адамович раптом мене перебив: «Що ви!.. Усе вони чудово розуміють. Їхня наївність — маска і зручна ширма, яка позбавляє їх сумління та відповідальності. Чи ж вони не розуміли, що відбувається в 1937-му, коли Ліон Фейхтванґер описував Росію як дивовижну і прогресивну країну, а Сталіна — як найбільшого антифашиста?»

Ковальов продовжив просту думку, яка невдовзі пролунала і з трибуни — він повторив цю думку для всіх. Хтось йому аплодував, а хтось знічено мовчав — неодноразово мені доводилося бачити, як в Європі реагують на промови російських дисидентів. А Ковальов говорив. Про політи-

ків Європи, яких він затаврував як моральних і політичних проституток.

Наївність — маска. Усе вони розуміли і розуміють. Вони просто навчилися співіснувати з чужим фашизмом, їм огидний свій фашизм на рідній землі — звідси й показова солідарність письменника-антифашиста Фейхтванґера з «антифашистом» Сталіним. Слухаючи Ковальова, я замислився про цікавий перегук двох російських мислителів — адже Андрєй Піонтковський нинішніх «наївних» європейських політиків і діячів культури назвав колективним Фейхтванґером.

І насамкінець — спостереження іншого російського правозахисника Станіслава Дмітрієвського про політику в Росії та на Заході: західна позиція — «я знаю, що вони (тобто Росія) брешуть, а вони знають, що я розумію, що вони брешуть».

Спробую розвинути цю думку. Передбачуваність брехні робить її зручним політичним інструментом. Якщо я брешу, ти мене не викриєш і дозволиш мені діяти, бо ти й сам хочеш вільно та безперешкодно брехати, незважаючи на жодні спростування та факти. Так брехня прискорює дію. А правдошукання змушує в усьому сумніватися й усе марудно досліджувати. Правда заважає нам і відбирає в нас дорогий час і сили. Брехня продуктивна, а правда обтяжлива.

У світі прагматики та ефективності правда перетворюється на неприємну перепону. Чи не тому дуже небагато хто з політиків та урядів наважилися назвати трагедію України власним іменем — як російське вторгнення і війну проти суверенної держави, а не як такий собі млявий внутрішній конфлікт між владою й сепаратистами?

Французький філософ і політичний мислитель XX століття Ален Безансон писав, що неспроможність Заходу второпати правдиву сутність радянського комунізму — джерело сили й успіху останнього (цю думку любив цитувати А.Штромас, обрамлюючи її своїми аргументами). Через кілька десятиліть ту саму думку, але стосовно сучасної Росії, повторила учениця Безансона, його колишня сту-

дентка, а нині професор історії Сорбоннського університету Франсуаза Том — глибокий знавець російської політики та культури.

На думку Том, іще ніколи нерозуміння Заходом Росії не сягало такого рівня, як тепер. Франція зайшла так далеко, що намагалася зміцнити військову потугу Росії, продавши їй найсучасніше озброєння, про яке росіяни ще недавно і мріяти не наважувалися. Навіщо Франція пішла на цю оборудку (яка, на щастя, нині — й поки що — не відбулася), балансуючи на межі зради інтересів НАТО та сусідніх із Росією держав? Невже лише через те, що Росія, за словами французького прем'єра Франсуа Фійона та міністра закордонних справ Бернара Кушнера, — це важкий партнер, якого все ж краще вмиротворювати, ніж ізолювати?

Спокуса та сама — солодка самоомана, що Росія слабка, і їй необхідна військова та економічна модернізація. Цю ілюзію плекає стрімка «шрьодеризація» політичного класу Європи, тобто участь у діловому та політичному злитті, але не в себе в країні, де до політика ще ставлять ті чи інші вимоги, а там, де ця планка не просто опущена, але ніколи й не була піднятою. Ця безпардонна корупція сьогодні йменується надією, яка відкривається світові та веде до співпраці й порозуміння між Сходом і Заходом.

Ситуація зовсім не безневинна. Сьогодні Росія виграє етап пропагандистської війни, яким разом із Китаєм дискредитує — як у себе, так і, на жаль, повсюди — ідею, що ринкова економіка і демократія є природними союзницями, котрі мають крокувати нога в ногу. Успіхи авторитарного капіталізму та констатація слабкості західних демократій були очевидно означені в приголомшливо відвертих висловлюваннях міністра закордонних справ Росії Сєрґєя Лаврова та політолога Сєрґєя Караґанова 2008 року.

Успіхи сучасного Китаю давно шлють сигнал тривоги світові: якщо ти економічно могутній, можеш не перейматися демократією та правами людини. Серед зростаючих нових економічних колосів відносними демократіями є Індія та Бразилія. Китай і Росія не лише не наблизилися до демократичної політичної системи, але навіть свідомо від

неї віддалилися. У Заходу немає важелів, які дозволяють визнання економічного впливу й потуги пов'язати з прогресом у сфері демократизації та поваги до прав людини.

Китай і Росія виграють пропагандистську війну вже тому, що майстерно заманюють Захід у тенета своїх понять, нав'язують свій політичний словник і проблемно-тематичний контекст, у якому лише й можуть бути виправданими. Примушення до свого лексикону та неприйняття нібито надмірних вимог до держав, що переживають складну модернізацію, ухиляння від відповідальності за беззаконня (для Китаю це передусім Тибет, а для Росії — військові злочини у Чечні та вбивства правозахисників останніми роками), — це не лише вправна нейтралізація аморальних європейських політиків, а й давній сильний бік нелюдських імперій. Імперії неодмінно мусять позначати себе безальтернативним чинником міжнародної політики, передусім нав'язуючи свою мову та досвід, як щось універсальне і таке, що відповідає сподіванням людства.

Якщо й після цього у когось залишаються сумніви в тому, якою державою є Росія — мирною чи реваншистською, з людожерною пропагандою та програмою історичної ревізії, це означає, що такі люди просто прагнуть задовольнятися низьким самообманом.

Заходу кортить взяти участь у черговій модернізації Росії. Однак слід пам'ятати (до речі, це відзначає й Том), що всі російські модернізації починалися після програних війн: Пьотр І почав оновлення після поразки від Швеції під Нарвою, Алєксандр II — після розгрому в Кримській війні, а Ніколай II — після нищівного фіаско у війні з Японією. Згадаймо Радянський Союз — після краху в Афганістані компартія і Міхаїл Ґорбачов були приречені на модернізацію. Усе це зазвичай не має нічого спільного із західною політичною системою, з прийняттям самоврядування та ліберальних цінностей. Для Росії модернізація означає більшу економічну і військову потугу, набуту завдяки Заходу.

А тепер замислімося про нову російську військову доктрину, що в ній чітко прописано умови застосування Росією

військової сили: напад на збройні сили Росії за її межами; якщо про допомогу попросить інша держава; якщо буде потрібно захистити громадян Росії в інших країнах. Чи скаже хтось після цього, чим така військова доктрина відрізняється від кулачного права та відвертого заперечення міжнародних норм? І як вінець усього: у випадку загрози Росія залишає за собою право превентивного удару й навіть застосування ядерної зброї з метою відбиття атаки переважних сил противника.

У цьому аспекті цікаво порівняти досвід Німеччини та Росії. Канцлер Анґела Меркель неодноразово являла світові гідну та відповідальну позицію Німеччини — визнання та повне прийняття провини за Другу світову війну. Безумовно, нацизм був найжахітливішим проявом нездоров'я Європи та беззаперечною кульмінацією її кризи — вже бодай тому, що варварство дозріло в найбільш цивілізованій та висококультурній європейській країні. Але ж ця війна та пов'язане з нею страхіття — не лише німецька моральна та політична монополія.

Другу світову війну породив і відданий союзник нацистської Німеччини — Радянський Союз. Євреїв нищили не лише німці, а й інші народи Європи, без діяльної участі яких німці самотужки не змогли б ані спланувати, ані втілити «остаточне вирішення» єврейського питання. Та лише Німеччина взяла на себе претяжку відповідальність провини перед Богом і всесвітом. Звичайно, не без тиску з боку США та союзників, не без титанічних п'ятдесятилітніх зусиль політиків та інтелектуалів, але все ж німці свою гідність повернули. Сьогодні винуватити й зневажати німецьку молодь за злочини нацистів було б просто низько.

На жаль, трагедія Росії в іншому: її влада здатна говорити лише напівправду Заходу та безсоромно брехати власному та сусіднім народам. Ніхто ніколи не заперечить того, що героїзм росіян (як і українців, білорусів та інших народів) зіграв величезну роль у розгромі нацизму. Але російський народ, його страждання і втрати — це одне, а злочинний радянський режим і один із найбільших військових злочинців у світовій історії Іосіф Сталін — зовсім інше. Їх

рішуче розділив Боріс Єльцин, якому вистачило і гідності, й розуму, і відваги розрубати цей Гордіїв вузол.

Владімір Путін такої відваги не має. Його хоробрість — це звичайна пострадянська бравада, поклоніння силі й везінню, бажання виглядати грізно і загадково, щоб Захід, коли й не боявся, то принаймні поважав. Головний контраст у поведінці його і Анґели Меркель позначає ту цивілізаційну межу, до якої наблизилася політична Європа. Усвідомлення своїх помилок і визнання провини як межову віху європейської поведінки тонко визначив Еґідіюс Александравічюс[21]. У його розумінні Європа починається там, де вистачає моральної та інтелектуальної сміливості визнати власну провину. Там, де власна провина геть відкидається і де звучать обвинувачення на адресу сусідів і всього світу, Європа закінчується.

Ми ще раз затямили, що таке Німеччина, а що — сучасна Росія. Сумно, коли спостерігаєш, що ґорбачовський Радянський Союз, порівняно з путінською Росією, сьогодні виглядає більш багатообіцяючою та схильною до демократії країною. Регрес просто приголомшує. Те, що двадцять років тому беззаперечно визнали депутати Верховної Ради СРСР, — злочини Сталіна перед Росією та людством (зокрема, пакт Молотова–Ріббентропа, що розшматував Європу), — сьогодні в Росії заперечується чи піддається ревізії.

Так, правда часто двозначна, а диявол, як відомо, ховається у деталях і нюансах. Росія має підстави заперечувати її уподібнення до нацистської Німеччини, не погоджуватися на прирівнювання злочинів комунізму і нацизму. Ототожнення військових злочинів і геноциду, поширене у Східній Європі, — амбівалентна і досить небезпечна справа. Не через те, що Сталін був чимось кращим за Гітлера, а тодішній Радянський Союз — гуманістичнішим за нацистську Німеччину. Зовсім ні.

Просто не варто плутати історичні періоди і поняття. Якщо ми заженемо на одне поле дві відмінні сили, неодно-

[21] *Еґідіюс Александравічюс* (Egidijus Aleksandravičius, 21.11.1956, Тяльшяй) — литовський історик, доктор гуманітарних наук, професор.

значно оцінені Заходом, нічого цим не виграємо й не доведемо. Совєти все-таки були союзниками Заходу, а нацистська Німеччина — категорично відкинута як засадничо неможливий партнер, відверто ворожа і невблаганна сила. Крім того, не забуваймо, що СРСР, на відміну від нацистського режиму, існував не дванадцять, а понад сімдесят років. За цей час радянський режим із тоталітарного еволюціонував в авторитарний, який у добу Брежнєва більше нагадував африканські чи південноамериканські клептократії та хунти, ніж Радянський Союз часів Сталіна або нацистську Німеччину. Зрештою, Захід із СРСР знайшов *modus vivendi*[22], а з нацці — ні. Чорно-біла гама нам тут не допоможе, як не допоможе й ігнорування історичних деталей.

Нинішня Росія, за спостереженням Андрєя Піонтковського, нагадує колишній СРСР так само, як фарс нагадує трагедію. Тоді був шанс відчути себе всередині шекспірівського сюжету — обдурені, заблукалі західні ліваки гостро переживали крах соціальних ілюзій (хай навіть облудних, відірваних від реальності, але все-таки ідеалів) та ідей, що їм повірила чимала частина людства, особливо — інтелектуали Західної Європи. А яка ідеологія, крім нафто-газової, спостерігається в путінській Росії? От і доводиться гальванізувати міфологію «розділеного народу» та збирання «російського світу», а також повторювати перли Гітлера часів захоплення Судет.

Заперечуючи злочинство в Катині, як і окупацію Балтійських країн та свої злочини в усій Центральній і Східній Європі, Росія не стає цивілізованою європейською державою. Тим паче, що російський історичний ревізіонізм зовсім не пов'язаний з конкретною європейською історією. Він просто не має нічого спільного з історією. Заперечення фактів означає привласнення права переписування історії з політичною метою, так само як невизнання військових злочинів означає рішучість при нагоді їх повторити.

А сама сутність цієї проблеми криється ось де. Як писав напередодні Холодної війни американський дипломат

[22] *Modus vivendi* (латин.) — згода сторін співіснувати з різними поглядами на певний об'єкт незгоди.

Джордж Ф. Кеннан, бути сусідом Росії означає або безумовно підкорятись, або вважатися ворогом. Ця російська політична парадигма нікуди не зникла. Вона й далі там само — у головах політиків та їхніх виборців. А другий пункт даної парадигми — по суті сталінської та більшовицької, хоч його й успадковано від царської Росії — каже, що якщо можна прихопити шматок чужої території, то це потрібно зробити. Поки світ прийде до тями й схаменеться, виграєш час. А потім виникнуть проблеми, важливіші, ніж захоплені території. А тим часом можна жити напівправдою Заходу та повною брехнею собі й сусіднім країнам.

Усе це нікуди не зникло. Доля Грузії спіткала Україну, її повторення теоретично можливе й у Балтійських державах (хоча тут вторгнення загрожувало б світовою війною, адже НАТО зобов'язане їх захищати). Хай там як, не маю сумнівів: ми не маємо права перекреслювати демократичну Росію. Так само, як демократичні сили визначили відносно мирний розпад Радянського Союзу, вони рано чи пізно перетворять Росію та її політику. Захід може вплинути на Росію, але він її не змінить. Росію перетворить лише сама Росія.

Томас Венцлова

Дорогий Леонідасе, ти слушно кажеш, що мій напрям думок, окрім інших передумов, ґрунтується на твердженні: ліберальна демократія не лише найкращий устрій, який винайшло людство в недосконалому й небезпечному світі, а й устрій, який перемагає в зіткненні з іншими, — навіть якщо ця перемога важка і поступова. Однак ми живемо в добу, коли дедалі частіше в цьому сумніваємося. Зізнаюсь, і я часом впадаю в сумнів. Чи не є моя віра в демократію тим, що англійською зветься «wishful thinking», а польською «pobożne życzenia», тобто прийняття своїх бажань і мрій за дійсність? На жаль, багато фактів сьогодні підтверджують

прогнози дефетистів і теорію «сутінків Європи» Освальда Шпенґлера, яка не з неба впала.

Вольтер, як ми знаємо, змалював філософа Панґлоса, котрий повторював, що цей світ найкращий з усіх можливих, і все в ньому — на краще. Весь досвід Панґлоса цій тезі суперечив: одні його били, інші запроторювали до в'язниці, але він ніколи не втрачав оптимізму. Я в жодному разі не хотів би бути Панґлосом, хоча хтось мене так назвав. Радше уявляю себе героєм того ж роману Кандидом, який зазнав чимало халеп і в епілозі вирішив доглядати свій сад. Для мене, як і для Кандида, цей світ не найкращий із кращих — він досить поганий, але в ньому можна обирати між надзвичайно поганими і не дуже поганими рішеннями та потроху його поліпшувати, обробляючи ґрунт для прийдешніх поколінь (а найголовніше — поліпшувати себе). Я неодноразово казав, що є «історичним оптимістом», я вірю, що все якось владнається, тільки не дочекаюся цього. Тут трапляються не лише прикрі, а й приємні несподіванки. Я не думав, що на власні очі побачу незалежну, возз'єднану з Європою, безпечнішу, ніж у міжвоєнний час, Литву, — а все-таки побачив.

Мою віру в перемогу ліберальної демократії, здавалося б, підтримала історія. Західні союзники одного за одним подолали двох апокаліптичних противників — Гітлера і Сталіна. Щоправда, обом було зроблено чимало поступок. Ми всі пам'ятаємо (і сьогодні часто пригадуємо) Мюнхенську угоду. Чемберлена і Даладьє, які підписали її, ми називаємо капітулянтами; їхнє місце невдовзі посіли Черчилль і де Ґолль, котрі стали до бою, але й вони не уникли гидкого компромісу — для перемоги над Гітлером вони уклали союз зі Сталіним, на ласку якого віддали пів-Європи. Після війни мало хто наважувався жорстко протистояти Сталіну й особливо його спадкоємцям. Литовці, латиші, естонці, а також поляки та інші досі не можуть це пробачити західним демократіям. Але в підсумку перемогла доктрина Кеннана — гальмувати розповзання сталінізму та чекати, доки його зруйнують власні внутрішні суперечності (звичайно, по змозі заохочуючи цей процес). Ця доктрина виявилася плід-

ною — вдалось уникнути атомної війни, яка передовсім знищила б Східну Європу, а свобода до наших країв усе-таки прийшла не без нашої допомоги. Правда, п’ятдесят років ми жили дуже сумно. Але завойовані народи від цього не гинуть, навіть кількісно не зменшуються, хіба що їх роз’їдає (хай і не абсолютна) деморалізація.

Чи завжди успішно працюють механізми, подібні до доктрини Кеннана, — це нерозв’язане питання. Історичний досвід — не беззаперечний доказ, і немає жодного історичного детермінізму. Однак я не бачу інших способів покращення світу та вважаю, що перспектива остаточної перемоги демократії цілком реальна. До речі, тут чимало залежить від кожного з нас.

Твій лист по суті — вагома інвектива проти нинішньої (не лише сучасної, а й радянської, і царської) Росії та корумпованого Заходу, що, за твоїми словами, корисливо їй підтакує, як підтакував Гітлеру в добу Мюнхена. На підтримку позиції Андрєя Нєкрасова, Сєрґєя Ковальова та твоєї можна знайти чимало аргументів — зокрема, й незаперечних. Розумію, що ваша мета — передусім мобілізувати Захід (і саму Росію), добитися, щоб замість Чемберленів і Даладьє прийшли Черчиллі й де Ґоллі, а замість Путіних — Сахарови. Все-таки я б волів уникнути демонізації та «історичного песимізму», який є її зворотним боком. Я не хотів би бачити світову катастрофу там, де ми спостерігаємо радше фарс і глухий кут, що в нього себе загнали та заганяють фашистські та фашизоїдні сили.

Ці сили в Росії, на жаль, явно переважають. Про їх генезу можна довго говорити. У тому, що Росії не вдалося звернути на дорогу, якою пішли країни Східної Європи, зокрема, Балтійські країни (і намагається йти Україна), передусім винна її історія, яка дуже невдало склалася. До речі, винна й географія — надто великі, напівпорожні, малопридатні для освоєння дичавини, де важко будувати інфраструктуру, а також надмір копалин, що штовхає економіку на сировинний шлях. Але найвагомішим є спадок Візантії та Чингізхана — про цей фатальний вузол дуже багато написано. Такі російські ідеологи, як Лєв Ґумільов і Алєксандр

Дуґін (на їхньому боці перебуває й Путін) вважають, що цей вузол — велика перевага Росії перед Заходом, духовна святиня, яку слід захищати від посягань і насаджувати по всьому світу. Іншої думки дотримуються народи, які перебували і перебувають у сфері впливу Росії, а також чимала частина самих росіян, майже вся її освічена та мисляча спільнота.

Ти справедливо пишеш, що царська Росія, хоча й не досягла рівня ліберальніших імперій, як-от Австро-Угорщина чи Велика Британія, все-таки «не була державою Сатани, якою стала сталінська Росія, а потім Радянський Союз і нацистська Німеччина». Навіть за Ніколая І в країні переважала культура, що нічим не поступалася сусідній Європі. Доля цієї культури, звичайно, не була легкою. Хтось зауважив, що в Росії Пушкіна і Лєрмонтова вбили, Гоголь збожеволів, Турґєнєв був під арештом, Салтиков-Щедрін засланий, Герцен мусив емігрувати, а Достоєвського мало не розстріляли. І ще задовго до Сталіна культура була цілковито випалена. Але після Ніколая І настала ліберальніша доба. У межах лише литовського досвіду — ми багато настраждалися від новосільцевих і муравйових[23], але при царях усе-та-

[23] *Ніколай Ніколаєвич Новосільцев, або Новосільцов* (1761 – 8(20).04.1838, Санкт-Петербург) — російський державний діяч, член Негласного комітету, президент імператорської Академії наук (1803–1810), голова комітету міністрів (1832–1838), голова Державної ради (1834–1838). З 1821 року радник намісника Царства Польського та довірена особа великого князя Константіна Павловича, попечитель Віленського університету (1824–1831) і Віленської навчальної округи. Очолював комісію, що розслідувала діяльність таємних організацій студентів Віленського університету (філомати, філарети). Виявлена ним у цій справі суворість і навіть жорстокість, надто стосовно молоді, викликала жорсткий опір і, на думку багатьох, сприяла прискоренню повстання 1830 року.

Міхаїл Ніколаєвич Муравйов-Віленський, названий у народі «Муравйов-вішатель» або «Муравйов-кат» (1.10.1796, Москва – 31.08 (12.09) 1866, Санкт-Петербург) – помітний державний, громадський і військовий діяч Російської імперії епох Ніколая І та Алєксандра ІІ. Учасник Вітчизняної війни 1812 року та Війни шостої коаліції (1813–1814). Гродненський цивільний губернатор (1831–1835), курський цивільний і військовий губернатор (1835–1839). Член Державної ради (1850). Керував придушенням повстань у Північно-Західному краї.

ки могли творити і Даукантас, і Басанавічюс, і Вайжґантас, і Майроніс[24].

Із тим, що фашизм по суті зародився у царській Росії, і лише пізніші злочини нацистів затулили від нас цей факт, я б хотів трохи посперечатися. Так, були погроми, були огидні антисемітські виступи деяких російських інтелектуалів (навіть таких обдарованих, як Розанов, Флоренський, Лосєв), але, по-перше, значна частина російської інтелігенції їх засудила, по-друге, й на Заході таких тенденцій вистачало (згадаймо Ваґнера, Леона Доде, Шарля Морраса та інших). «Протоколи Сіонських мудреців», здається, було створено на Заході, не в Росії, вони лише повернулися на Захід за російського посередництва[25].

Традиції російської держави, переплетені з перекрученим марксизмом, були виразно помітні в комуністичному СРСР. Тут варто було би трохи поговорити про сталінізм і нацизм. Вони не сильно, але все-таки відрізнялися. Жертв у Сталіна, мабуть, було набагато більше, ніж у Гітлера. Сталін кермував удвічі довше, ніж Гітлер. Важлива відмінність у тому, що комунізм (до сталінізму включно) народився з украй спотворених просвітницьких ідей, а фашизм

---

[24] *Сімонас Даукантас* (Simonas Daukantas, 17(28).10.1793, с. Кальвяй, нині Скуодаський р. — 24.11 (6.12) 1864, Папіле, нині Акмянський р.) — литовський історик і письменник-просвітник, збирач фольклору, один із перших ідеологів литовського національного відродження; автор перших праць із історії Литви, написаних литовською мовою. *Йонас Басанавічюс* (Jonas Basanavičius, 11(23).11.1851, с. Ожкабаляй, Авґустівська губернія — 16.02.1927, Вільнюс) — литовський історик, фольклорист, публіцист, громадський діяч; патріарх литовського національного відродження.

*Вайжгантас (*спр. ім'я і прізвище лит. Juozas Tumas; 20.09.1869, с. Малайшяй, Ковенська губернія — 29.04.1933, Каунас) — литовський письменник, драматург, критик, публіцист, літературознавець, церковний і громадський діяч.

Майроніс (Maironis, справжнє ім'я Йонас Мачюліс; 21.10 (2.11) 1862, с. Пасандравіс, нині Расейнський р. — 28.07.1932, Каунас) — литовський поет, видатний представник литовського романтизму, теолог, католицький священик.

[25] Докладно про генезу та авторство цієї антисемітської фальшивки див.: Скуратовский В. *Проблема авторства «Протоколов сионских мудрецов»*, Київ: Дух і Літера, 2001 (*прим. наук. ред.*).

(до гітлеризму включно) — з украй спотвореного романтизму. В одних панував культ усемогутнього людського розуму, в других — героя, національного духу і такого іншого. Романтизм у літературі цікавіший за просвітництво, але в політиці він, напевно, згубніший. Крім того, фашисти не лукавили — відверто викладали свою доктрину панів і рабів, війни, расизму. Сталіністи лукавили особливо вправно, стверджуючи, ніби їх цікавить соціальна справедливість, дружба народів і мир. У жодному разі не вважаю, що відданість багатьох інтелігентів Заходу (і Литви) комунізму — з якою Сєрґєй Ковальов по суті ототожнює нинішні пропутінські настрої — була лише моральною та політичною проституцією, цинічною спробою співіснувати з чужим фашизмом, аби лиш не було свого. Все це значно складніше; і, до речі, крім Фейхтванґера, Бернарда Шоу та Ромена Роллана, були Жид, Мальро, Дос Пассос, Оден, які спершу піддалися чарам сталінізму, але потім відкинули морок. Так само Камю, Орвелл, Чеслав Мілош, подолавши захоплення комунізмом, стали потім найпрозірливішими і найпослідовнішими критиками комунізму та сталінізму.

І ще про важливе питання, якого ти торкаєшся в листі, — чому не варто ставити знак рівності між нацизмом і комунізмом, твердити, що вони повністю симетричні. Усе ти говориш правильно, однак додам, що тут є один вельми неприємний момент. Ті наші діячі, які особливо гаряче виступають проти радянської символіки, скульптур на Зеленому мості[26] тощо, часто заплющують очі, коли стикаються з нацистською символікою. Мовляв, свастика — це сакральний балтійський символ, а от червона зірка, серп і молот мають бути якнайсуворіше заборонені. Інакше кажучи, вони пропонують певну асиметрію на користь нацизму. Такі погляди в Литві досить виразні. Люблять пов-

[26] Зелений міст (Žaliasis tiltas) — один із найважливіших мостів у Вільнюсі через річку Няріс (Вілію). Міст було прикрашено по краях чотирма скульптурними групами у стилі соцреалізму, встановленими 1952 на гранітних постаментах. Скульптури демонтували 20.07.2015 (*прим. пер.*).

торювати, що нацизм був відповіддю (виправданою, навіть природною) на більшовизм. Неодноразово я чув троглодитську думку: «Совєти винищували литовців, а нацисти — лише євреїв, тож само собою зрозуміло, на чиєму боці треба було бути». Просторікують про хоробрість і шляхетність німецьких солдат, а червоноармійці, на поширену думку наших публіцистів, нічим іншим не займалися, як тільки ґвалтували жінок, убивали та грабували. Не думаю, що радянських солдатів, що б окремі з них не накоїли, варто зневажати всіх заразом. Їхня кров, як і кров литовців-червоноармійців, на жаль, повернула в наш край сталінізм. Однак не забуваймо й те, що вона допомогла подолати одного з двох найстрашніших ворогів людства, знищити якого було необхідно (і який, до речі, дуже швидко завершив би історію литовської нації). Якщо ми відкидаємо комунізм, то ми повинні так само твердо, без жодних застережень відкинути нацизм. Крапка.

Сьогодні це має велике значення, оскільки ідеологія Владіміра Путіна та його звички набагато ближчі до нацизму, ніж до комунізму. Як ти зазначаєш, він хапається за націоналістичні (які неминуче перетворюються на гітлерівські) міфи про «розділений народ» і «об’єднання російського світу». Абсолютно так само Гітлер намагався «об’єднати розділений німецький світ» — приєднати до Райху Австрію та Судети, Ельзас і Клайпеду. Такі міфи, на жаль, краще, ніж будь-що інше, підвищують політичні рейтинги — принаймні на той час, поки не починає прояснюватися їхня ціна. Гадаю, що й у нашій країні найвищі рейтинги отримав би той вождь, якому вдалося би прикраяти до Литви, скажімо, Сейни і Тільзит, як Путін приєднав до Росії Крим. Але з часом виявляється, що «єднання нації» та прирощування територій — зовсім не рецепт розквіту. Німеччина сьогодні незрівнянно щасливіша та сильніша, ніж була перед Другою світовою війною. Її територія значно зменшилася (вона втратила не лише Судети і Клайпеду, а й Сілезію, Східну Пруссію, інші історично для неї важливі та дорогі області), однак економічно й політично країна процвітає як ніколи.

Єдиним більш ідеологічним, ніж націоналістичним аргументом політики Путіна є те, що Захід «прогнив», утратив традиційні моральні цінності, потопає в жахливій розпусті (символ якої — рух за права геїв), безсилий проти напливу варварських рас (тільки подумати, навіть президент США чорношкірий — та це ж майже кінець світу!). А Росія твердо стоїть на варті вічних святинь, чинить спротив зрадливим «атлантистам» (а також їхній поплічниці — київській хунті), які мріють її розвалити, роз'єднати на частини та поневолити. Духовність виявляється через православ'я, однак на певне місце можуть розраховувати й інші конфесії, навіть юдаїзм та іслам, якщо вони не суперечать цій картині світу.

Ти цілком слушно пишеш, що Путін і його «придворні ідеологи» *à la* Дуґін тут зближуються з європейськими ультраправими, хоча часто їх гіпертрофують, навіть доводять до карикатурності. Неминучі труднощі й парадокси глобального порядку викликали болючу реакцію, що особливо яскраво виявилась у нашому посткомуністичному світі. До згаданих тобою Мечіара, Орбана, Марін Ле Пен я б додав Ярослава Качинського в Польщі та литовських традиціоналістів, ізоляціоністів і євроскептиків (точніше кажучи, євроненависників), які втішаються мовчазним схваленням у середовищі серйозніших політиків. Я неодноразово чув думку: «Путін, звичайно, імперіаліст і наш грізний супротивник, але стосовно геїв і духовних цінностей він правий».

У мене, як і в тебе, немає сумнівів, що сьогоднішня Росія — не нормальна, а небезпечна реваншистська держава, що практикує фальсифікацію історії та безсоромну ґеббельсівську пропаганду — можливо, ще безсоромнішу, ніж радянська (остання все-таки дотримувалася якихось, нехай рудиментарних, правил чемності й правдоподібності). Але це відбулося не відразу. В часи Боріса Єльцина (почасти вже й Міхаїла Ґорбачова) вона вже починала вириватися зі своїх одвічних політичних парадигм. Ми спостерігали цей процес із великими сподіваннями. Період певної рівноваги тривав, мабуть, до 2010 року, коли Путін визнав Катинську бійню та злочинність пакту Молотова–Ріббентропа. Лише після цьо-

го відбувся злам, сутність якого виявила анексія Криму. Не думаю, що все, бачене нами раніше, було тільки маскуванням і оманою.

Як сталося, що Росія повернулася на старі колії? Чи лише через те, що Захід був заколисаний фікціями, не зрозумів справдешньої демонічної природи Росії або піддався корупційним спокусам, як твердять — інколи поміж рядків, інколи прямо — такі радикальні мислителі, як Ален Безансон або Франсуаза Том? А може, зроблено інші помилки? Мені здається, спроби вмонтувати Росію в мережу міжнародних зв'язків могли бути успішними (почасти майже стали, адже нинішній розрив цих зв'язків, що виразився у санкціях і контрсанкціях, погіршує становище країни). Згоден, що модернізація в Росії починається після програних війн, але не згоден, що вона завжди повинна фатально означати лише посилення економічної та військової потуги, а не засвоєння демократичних цінностей. Так було в часи Пьотра І і багатьох інших царів, але в добу правління Єльцина — дещо інакше. Слід було всебічно пом'якшити «Версальський синдром» — катастрофічно програвши Холодну війну, Росія загрузла в ньому так само, як Німеччина, що програла Першу світову війну. Я не впевнений, що Захід завжди вмів нейтралізувати цей синдром у Росії.

Хотілося б уточнити ще деякі подробиці. Трагедії Беслана та московського «Норд-Осту» все-таки не те саме, що бійня у Сребрениці. Вони свідчать про жахливу неспроможність російських спецслужб боротися з терористами та зневажливе ставлення до людських життів. Про війну в Грузії в мене трохи інакша думка, ніж у тебе. Звичайно, це — агресія та беззаконне захоплення територій незалежної держави, але тут (на відміну від України) не без гріха й грузинська влада. Звіад Ґамсахурдія — харизматичний, але непередбачуваний політик — скасував автономію Абхазії та Південної Осетії, викликавши цим щире озлоблення місцевих народів, а Міхеїл Саакашвілі, відповідальніший і серйозніший лідер, не поспішав виправляти цю помилку. Ось і не слід дивуватися, що Захід на все це відреагував без надмірного ентузіазму.

Але тепер справи набагато гірші, що й казати. Замість Ґорбачова чи Єльцина, з якими було можливо знайти якусь спільну мову, сьогодні ми спостерігаємо, як ти сказав, таку собі подобу Слободана Мілошевича з ядерною бомбою або навіть Кім Чен Ина. Один російський дисидент, мій давній друг, сказав: «І навіщо ми, біс її забирай, руйнували радянську владу? Чого ми досягли: замість боязких стариганів до влади прийшли агресивні комсомольці та чекісти».

Чи становище не таке загрозливе, як здається?

Захід і Схід принаймні одного разу були на дуже небезпечному порозі конфронтації — під час так званої кубинської кризи[27]. Тоді зіткнення відбулося не надто далеко від Вашінгтона і Нью-Йорка. Тепер конфлікт спалахнув приблизно на такій самій відстані від Москви. Вже тільки це демонструє, скільки за останні п'ятдесят років програла антидемократична Росія та як далеко просунулися демократичні сили. Якщо СРСР був усе-таки на одному рівні із Заходом (хоча й тоді трохи слабший), нинішня Росія, обдерта Путіним і його олігархами, поступається супернику вже приблизно у вісім разів. Із наддержави вона перетворилася на гравця місцевого значення, хоча й жадає повернути собі втрачений статус. В мене це вселяє оптимізм. Путін відчуває, що загнаний у кут: імперія розсипається, хоч би як він намагався гальмувати цей процес. Його дії продиктовано не так наступальним, як захисним інстинктом. Так, хижак має силу накоїти лиха, але втрати можна зменшити, і це залежить від нас.

Щира правда, що визначальна російська політична парадигма нікуди не зникла: сусіди мають безумовно підкорюватись, інакше будуть записані у вороги, а якщо можна прихопити чужу територію, це слід зробити негайно. Та це не

[27] Кубинська криза (карибська криза, кубинська ракетна криза, англ. *Cuban missile crisis*) — гостре протистояння між США і СРСР у жовтні 1962, пов'язане зі спробою розмістити на острові Куба, поблизу узбережжя США, ракетно-ядерні комплекси СРСР; завдяки стрімкій ескалації напруженості режим М. Хрущова змусив президента США Дж.Ф. Кеннеді відмовитися від спроб відновити демократію на Кубі, демонтувати американські ракетні комплекси в Туреччині та погодитися на постійні консультації із СРСР (*прим. наук. ред.*).

виключно російська парадигма: у XIX столітті нею надихався Наполеон і багато інших, а в XX столітті вона ще більше поширилася. Слабкість її в тому, що для XXI століття це — анахронізм. Сьогодні сила і вплив країни вимірюються інакше. Анґела Меркель недаремно сказала, що Путін живе «в іншому світі»: цей його світ безнадійно застарів, тому й позбавлений шансів на перемогу.

Кримська анексія була і залишилася скандальним нехтуванням сучасних міжнародних норм. Іще злочиннішим актом є «гібридна війна» на Донбасі, яку без особливого успіху намагаються подати (радше російській аудиторії, але не світу) як повстання місцевих росіян проти чужої української влади, — російська армія це повстання, Боже збав, анітрохи не підтримує. Путінська пропаганда оперує різними аргументами: Крим і Донбас — споконвіку пов'язані з Росією, з російською (не українською) культурою, там явно переважає російська мова тощо. До речі, така аргументація має бути зрозуміла будь-якому націоналісту й етноцентристу, зокрема, литовцю (насправді тут ужито подвійного стандарту — «наші» національні претензії завжди справедливі, а «їхні» — завжди неправомірні та віроломні). Але навіть якщо ми приймемо ці аргументи, існують чіткі правові процедури для розв'язання подібних питань. Про це дотепно писав російський опозиційний літератор Міхаїл Вєллєр. Уявімо собі, що в ході приватизації комунальної квартири передпокій — через можливу юридичну помилку — дістався не тобі, а сусіду. Якщо цей передпокій тобі дуже потрібен, ти можеш піти різними шляхами: звернутися до суду, домовитися із сусідом приватно, викупити чи обміняти спірну площу тощо. Путінська Росія обирає інші методи: завдає сусіду удар ножем, безчестить його дружину, дитину викидає у вікно, а бабусю продає на трансплантацію. Дозволимо собі засумніватися, що цей спосіб — найкращий.

І ось тут Владімір Путін прорахувався. Він був упевнений, що демократичний світ розколотий, малодушний, керується лише комерційними міркуваннями (про що неугавно твердять критики цього світу). Дуже скоро Захід змириться з поведінкою Росії та повернеться до звичних контактів,

і в Росії таким чином будуть розв'язані руки (приклад грузинської війни виглядав вельми повчально). Все виявилося не зовсім так. Захід із українською кризою досі не змирився та поки що не виявляє схильності до примирення. Як ти пишеш, «демократія довго мобілізується та консолідується, але потім стає нестримною і перемагає у битві з фашизмом, який війною і насильством ненадовго об'єднує маси». Сподіваюся, ця консолідація вже відбулася або так чи інакше відбудеться. Звісно, варто було схаменутися раніше, та краще пізно, ніж ніколи. Поза сумнівами, рятівними були такі голоси, як Франсуази Том і Сєрґєя Ковальова, але більше за всіх допоміг сам Путін.

Росія, можливо, здобула Крим, як Желіґовський[28], що діяв дуже схожими методами, здобув колись Вільнюс. Але гадаю, що й Крим вона втратить при зміні політичної конфігурації (аналогія з Вільнюсом тут теж доречна). А Україну вона втратила надовго. Там відбувся психологічний злам, який остаточно об'єднав українську націю — надав їй ідентичності. Все ще може трапитись, але пасивного животіння в «зоні російських інтересів» уже не буде, хоча рік чи два тому це видавалось очевидним. До речі, в донбаській війні українці трималися набагато краще, ніж можна було очікувати, і путінський проект перетворити на Донбас («Новоросію») пів-України (Харків, Дніпропетровськ, Одесу) виявився провальним. Не гарантую, що він назавжди скасований, але переконаний, що *summa summarum* він безуспішний. Тож в Україні Путін безнадійно влип, і його спадкоємці (а може, й він сам) рано чи пізно будуть змушені звідти вибиратися.

---

[28] *Люціан Мечислав Рафал Желіґовський* (Lucjan Mieczysław Rafał Żeligowski; 17.10. (за іншими даними 19.09) 1865, фільварок Переходи Ошмянського повіту, Віленської губернії — 9.07.1947, Лондон) — польський генерал і політичний діяч. З негласної санкції Ю.Пілсудського за наказом Л.Желіґовського війська 1-ї Литовсько-білоруської дивізії формально вийшли з підпорядкування польського командування та зайняли Вільнюс (9.10.1920) і частину Південно-Східної Литви. На зайнятих територіях було утворено окрему державу, формально незалежну від Польщі, — Серединну Литву.

Поширена думка, що санкції Заходу не мають сенсу і жодного впливу на Росію не чинять. Гадаю, в основі цього — довіра до путінської пропаганди. Санкції дієві, хоча й поступові, і в наявній ситуації це найрозумніша політика (як доктрина Кеннана щодо Совєтів). Радикальним противникам Путіна ця політика видається недостатньою, але інші рішення сьогодні не приведуть до бажаної мети. У конфліктах зазвичай перемагає терплячіший.

Дуже важливе поставлене тобою питання — чи пов'язаний вільний ринок безпосередньо з демократією, іншими словами, чи можна економічно зростати й навіть процвітати в умовах диктатури (це був би дуже небезпечний сигнал усьому світові)? Нинішня Росія на це питання дає ясну відповідь: будучи антидемократичною, вона економічно не процвітає й не наближається до процвітання. Щоправда, росіяни (зараз, в усякому разі) живуть трохи краще, ніж зазвичай, але, по-перше, далеко не всі, а по-друге, Росія залишається абсолютно залежною від експорту сировини, а так справжньої могутності не досягти. Дещо інакше з Китаєм. Двічі я там довго гостював, і мій досвід — не безумовно негативний. Економічний прогрес Китаю очевидний і навіть приголомшливий, але я б не сказав, що ця країна віддаляється від демократичної політичної моделі. Однією з ознак демократизації є ротація влади (в Китаї немає і, здається, не буде пожиттєвих диктаторів, як у Північній Кореї, Казахстані, Азербайджані чи Росії). Друга ознака — надзвичайно активні дискусії в інтернеті, що не поступаються нашому славнозвісному самвидаву. Третя ознака — можливість без проблем завезти заборонену літературу з Гонконгу і Тайваню. Схоже, Китай невдовзі може уподібнитися до таких держав, як Південна Корея чи Сингапур, де також були диктатури, але сьогодні правлять прийнятні політичні системи. Можливо, я сліпий, як Фейхтванґер, — за це не поручуся. Усе-таки я волів би надати Китаю *benefit of doubt* (надію на кращий варіант).

Нинішня російська військова доктрина, яка передбачає застосування ядерної зброї, виглядає досить загрозливою. Процитований тобою Андрей Піонтковський на-

віть пропонує гіпотезу, що Путін за певних обставин може завдати ядерного удару по «одній з балтійських столиць», а НАТО на це не відреагує. Зізнаюся, від цього пророцтва мурашки бігають по спині. Я навіть подумав: Рига і Таллінн — наполовину російські міста, для Путіна вони залишаються частиною «російського світу» й тому перебувають у більшій безпеці, а от Вільнюс… Але після дискусій з російськими дисидентами я зрозумів, що це — чистісінький шантаж. Російська влада, попри все нахабство, не наважиться в такий спосіб випробувати готовність НАТО до опору, адже геть не хоче ризикувати життям, а бажає й надалі віддаватися насолодам, які їй надає розбещений Захід. Окрім того, не варто думати, що вона переймається долею росіян у Ризі чи Таллінні, хоч би скільки вона заприсягалася на вірність «російським національним ідеалам». Додам: іще не відомо, чи досягнуть мети путінські ракети та бомбовози, чи вибухнуть над своєю територією. Хоча, це лише гіпотеза.

Отже, вірогідність мюнхенського самороззброєння перед Путіним не така велика, як твердять деякі публіцисти та політологи, іноді вельми поважні й заслужені. Так, потрібно всіма силами вповільнювати процес деградації, пам'ятаючи про давні мюнхенські моделі та розуміючи, що ці моделі не є всемогутніми й неминучими. Є реальна ймовірність, що Путін опиниться в Гаазькому трибуналі. Його непросто туди доправити, але ж і Мілошевич пручався.

Чи зуміють російські демократи так змінити країну? Що ж, на демонстрацію 1968 року, на підтримку чехів і словаків, вийшло восьмеро людей. Семеро з них потрапили до в'язниць і психлікарень, але їхній вчинок був першим ударом дзвону, який віщував похорон режиму. Сьогодні на демонстрацію солідарності з Україною в Москві виходять майже двадцять тисяч, і влада не наважується їх усіх ув'язнити — здебільшого б'є та оббріхує. Ми могли б сказати: часи змінилися, й навіть великі натовпи на справляють такого враження, як Ґорбанєвська і Літвінов. Однак історія, як відомо, це кріт, котрий риє непомітно, проте невблаганно.

Любий Томасе, протягом останнього року в нашій періодиці побільшало посилань на великих радянських дисидентів, на їхні оцінки сучасного становища західного світу, а точніше — Європейського Союзу, європейської політики та самосприйняття. Заразом стало більше перекладених і опублікованих у нашій пресі праць на цю тему. Як і кожне явище, котре допомагає нам розширити кругозір і загострити критичну думку, воно плідне й цікаве. Але разом з тим і досить двоїсте.

Річ у тому, що в Литві інтерес до міркувань російських дисидентів і правозахисників зовсім не однозначний. Нескладно зрозуміти, чому цитуються висловлювання радянських дисидентів — адже відбираються лише ті фрагменти, які зміцнюють упереджену позицію, чи можуть бути легко переміщені в контекст іншої думки, хоч вона й звучить подібно.

Уже неодноразово наші політики та коментатори цитували твердження легендарного Владіміра Буковського (гідного якнайбільшої поваги), що політкоректність гірша за будь-який ленінізм, а Євросоюз є ледь не прямим нащадком Радянського Союзу, особливо останньої його фази. Так, це він, той самий безстрашний і невгамовний дисидент Владімір Буковський, товариш Андрєя Сахарова і Єлєни Боннер, котрого не злякали ні табори, ні радянські психіатри, що замкнули його (як і генерал-майора Петра Григоренка, й багатьох інших) у божевільню як нібито схибленого. Там Буковський разом з іншим в'язнем — психіатром Семеном Глузманом — написав знаменитий «Посібник із психіатрії для інакодумців».

Буковський боронив гнаних радянською системою письменників Андрєя Сінявського та Юлія Даніеля. Він захищав Алєксандра Ґінзбурґа (з яким дружили Александрас Штромас і ти) та багатьох інших дисидентів. Це його — свого незламного обвинувача — совєти під тиском Заходу і передусім США обміняли на лідера компартії Чилі Луїса

Корвалана. Так Буковський 18 грудня 1976 року опинився в Швейцарії, звідки потім потрапив до Англії.

Майже відразу ж після цієї події народився перл неофіційної поезії — російський куплет про жадану розлуку з тодішнім радянським вождем Леонідом Іллічем Брежнєвим:

Обміняли хулігана на Луїса Корвалана,
Де б таку знайти нам блядь, щоб на Льоню обмінять?

Але чи в усьому правий Буковський? І так, і ні. Він має право так казати, бо мав справу з правдивим тоталітаризмом у всій його пишноті. Тому схожість із будь-якими формами м'якого, або ніжного сучасного західного тоталітаризму (як його йменує проникплива та ядуча журналістка Юлія Латиніна) викликає в нього зрозумілу алергію і відчуття *déjà vu*.

Подібні форми м'якого тоталітаризму: наступального та (якщо не *de jure*, то *de facto*) легалізованого насильства проти демократичного ладу, терпимість до відвертого варварства, безкарна пропаганда терору та примусу, приховані та відверті форми цензури, коли на Заході все це називають боротьбою за національні права та соціальну справедливість, — Буковський описав у своїй резонансній статті. Але відоме американське видавництво відмовилося друкувати унікальну книжку Буковського, що містить аналіз секретних кремлівських документів, перекладену на багато мов і вже видану в інших країнах Заходу, — якщо він не перепише її з ліво-ліберальних позицій. Нескладно уявити собі реакцію Буковського і те місце, куди він подумки послав пана редактора.

Це ганебно. Бо це справжнісінька цензура. Можна до хрипоти сперечатися, хто правий: Владімір Буковський і Юлія Латиніна чи західні ліві (частина з яких в інтелектуальному і моральному сенсі безперечно є патологічними сталіністами та переконаними прихильниками державного тероризму й культових ідеологій), прихильники м'якого тоталітаризму, якому, як і іншим формам прихованого приборкування, Захід уже поступився. Немає потреби спереча-

тися, коли вони говорять про нові форми цензури в США та Західній Європі. У цьому питанні вони цілковито праві. Так само, як правий Буковський — науковець-біолог, що працював в університетах США й Англії, — стосовно конформізму, що панує в західному викладанні.

Але за суттю позиція Буковського і Латиніної не в усьому правильна: жодним ідейним соціалізмом на Заході давно не пахне, значно більшу небезпеку і Заходові, й нам несе перетворення всього на світі в тотальний ринок і арену безмежного споживацтва, сором'язливо прикритого симулятивними поступками лівизні й частковим прийняттям її риторики, — звідси й феномен політкоректності.

Найкращий доказ цьому — сама історія терміна «політкоректність». Його запозичено з цитатника великого вождя компартії Китаю та Китайської Народної Республіки тов. Мао, надзвичайно популярної в 1968 році серед професорів і студентів університету Берклі в Каліфорнії книжки. Збірку цю ще називають «маленькою червоною книжечкою». Там великий керманич і вжив цей термін, зазначивши, щó саме на думку народу і партії є політично правильним, а що — ні (до речі, аналогічну партійну ідіому вживали й радянські функціонери — «це політично правильно».)

Це нове, незбагненне зрощування ультраправих із ультралівими, ця справжня політична шизофренія, наслідком якої буде не знайоме співіснування, не конвергенція, а повне злиття двох лих, — ось про це Буковський і намагається попередити. Та, на жаль, робить він це, спираючись на неточні й перебільшені узагальнення. В його словах багато правди, але є й сумнівні аргументи.

У знаменитому есеї «Трагедія Центральної Європи» Мілан Кундера писав про маніхейство західноєвропейських правих і лівих, яке йому видавалося приголомшливо дурним і нездоланним. В одному він був безперечно правий — це маніхейство виявилося в очевидному гротеску, коли — після 1968 року — студенти в Парижі несли транспаранти з іменами й обличчями тих, в ім'я кого була розтоптана мирна Празька революція та знищена половина Європи.

Він помилявся в іншому, — оскільки не міг передбачити, що саме живе напередодні зближення і злиття паралельних Заходові світів. 1968-й іще був останньою межею, коли можна було відрізнити правих від лівих в Європі та США. Вже давно ні для кого не таємниця, але страшно і соромно зізнатися, що сьогодні між ними немає різниці. Це два обличчя римського бога рубежів Януса. Або це образи Ґеґеля і Маркса, і тоді лишається визнати правоту пророцтва — протилежності єдині. Нарешті настав тріумф правдивої діалектики! Знаменно, що Чеслав Мілош у «Поневоленому розумі»[29] радянську версію діалектики Ґеґеля і Маркса та описану Орвеллом у романі «1984» новомову визначив як логічно споріднені явища.

Та Орвелл сказав би дещо інакше — це двоєдумство, або одночасна присутність у наших головах двох взаємозаперечних сутностей. Це не цинізм, а щира віра, що двох взаємовиключних явищ бути не може. Все залежить від того, *хто*, *де* та *коли* запитує. Ми за капіталізм і ринок, коли користуємося його фінансовими можливостями, але ми стіною проти нього, коли вербуємо виборця та сумуємо за соціальною солідарністю.

Це ситуативна, або мобільна, правда, як її визначив Еріх Фромм, коментуючи феномен, зображений у романі американського письменника Алена Гаррінґтона «Життя в Кришталевому Палаці», — вільно конвертована і завжди хитка віра в те, що хоч на мить дарує нам відчуття захище-

---

[29] «Поневолений розум» (Zniewolony umysł, можливий варіант перекладу — «Спокушений розум») — збірка 9 есеїв Чеслава Мілоша, написаних у 1951, після втечі поета на Захід, та опублікованих у 1953 в Парижі видавництвом «Kultura»; важливість цієї книжки для світових інтелектуальних процесів можна усвідомити завдяки тому фактові, що передмову до французького видання (La pensée captive) написав Карл Ясперс, а до англійського (*The Captive Mind*) — Бертран Рассел; наслідуючи традицію Кафки та Орвелла, автор за допомогою парабол і алегорій показує різні моделі пристосування східноєвропейської інтелігенції до реалій існування при комуністичному тоталітаризмі; український переклад: Чеслав Мілош. *Поневолений розум* / переклад Богдана Струмінського, передмова Станіслава Бараньчака. Мюнхен: Сучасність, 1985 (*прим. наук. ред.*).

ності. Особливо під час пошуків роботи. Рекламуєш жуйку чи програму вищої школи та свято віриш, що вона найкраща у світі. Але щойно тебе женуть з роботи чи сам перебігаєш до конкурентів, ти з такою ж палкістю кидаєшся проповідувати нову правду.

Насправді це зрощування капіталістичної моделі й енергії соціалізму — переплетення лівизни й правизни, неначе у фузі Баха. Ліві мільйонери — як, приміром, Джордж Сорос або голлівудські актори — чудова ілюстрація цього парадоксу (тонко зауваженого Славоєм Жижеком). Ти здобуваєш мільйони завдяки структурі, що здатна обанкротити цілі держави і, як нам нагадує Зиґмунт Бауман, змушує два з половиною мільярди землян жити на два долари на день. Потім швиденько її засуджуєш і переходиш до обвинувальної риторики та благодійної практики, вирішивши потурбуватися про тих, хто саме через тебе і твої спекуляції живе на ті самі два долари на день.

Я зовсім не жартую. У Литві Соросом (фонд «Відкрита Литва»), скарикатуреним газетниками лише через його походження, зроблено для просвіти і культури відчутно більше, ніж усіма нашими міністерствами разом узятими. Я лише говорю про реальність, яку намагається привідкрити Буковський, але яка через певні причини інколи опиняється не в належному контексті.

Замість того, щоб розкрити справжнє розшарування політики Заходу на дві паралельні реальності та зраду сумління й вільнодумства як наслідок, Буковський роздає легкі й дешеві козирі на руки крайнім правим націоналістам і лівакам Східної Європи — а вони, на жаль, схильні радше вигукувати бойові поклики, аніж думати.

Адже наші політичні й ідеологічні святоші уявлення не мають, що таке політкоректність, в якій дедалі частіше звинувачують опонентів, відданих власним обіцянкам і культурному, цивілізованому словнику. В нас усе політкоректність, що не пахне презирством до людини, хамським ставленням до реальності, чорно-білим сприйняттям життя та крикливими скаргами на цілий світ, що кишить ворогами-лиходіями.

Чи права Юлія Латиніна, яка твердить, що західні правозахисники не обороняють тих, хто живе в зоні методичного і безперервного насильства, що вони не борються проти злочинних режимів, наприклад, проти того ж Талібану, чиї фанатики на стадіонах стріляють із автоматів у голови жінок, які стоять на колінах? На її думку, вони передусім зайняті благоустроєм в'язниць і косметичним ремонтом демократії в своїх країнах.

І так, і ні. Всі професійні правозахисники, які вивчають військові злочини чи стан в'язниць, у демократичних державах просто зобов'язані це робити. Але права людини мають бути захищені всюди. Прикро, якщо неурядові організації або журналісти, зайняті проблемою прав людини, бояться чи не хочуть викривати садистів і фанатиків, які відрізали голову їхньому колезі, американському журналістові Деніелу Перлу лише через те, що він єврей. Сумно, коли таке звірство викликає меншу реакцію, ніж існування в'язниці Ґуантанамо (до речі, саме там терорист Халід Шейх Мохаммед у 2007 році зізнався, що власноруч обезголовив Перла). Але це не означає, що слід ігнорувати цю в'язницю та беззаконня, які там чиняться.

Взагалі, ідеологічна селекція в сфері прав людини, коли одним відміряно більше співчуття та симпатій, ніж іншим, викривлює правозахисну практику не менше, ніж маніпулювання європолітиків іменем Андрєя Сахарова, — адже чудово відомо, що саме ці політики сьогодні не наважилися б повторити те, що казав Сахаров.

Нескладно розв'язати цю загадку — радянські та російські дисиденти ризикували своїми життями за можливість говорити правду. Їх і тепер можуть убити будь-якої миті. Ця небезпека відчутно менша або й зовсім відсутня в ЄС і США, де моралізують на безпечній відстані від об'єкта критики та нерідко обирають політично зручні, комфортні мішені — демократичні держави, які не мстяться та не застосовують сили.

Їхньої щирої поваги і довіри не можуть заслужити ті, хто ніколи не відчували, за висловом Владіміра Сорокіна, смак Росії, цю суміш горілки, снігу і крові, не наслухали

мертву, бездушну, дерев'яну мову бюрократії, — але з келихом доброго французького вина в руці обговорювали на своїх світських тусовках, хто з російських чи китайських дисидентів гідний премії, яка носить ім'я людини, котра зневажала *Realpolitik*, називала її порожнім самообманом і протиставляла їй ідею прав людини.

Разючий приклад: відкрите протистояння ЄС Ізраїлеві — недосконалій, такій, що часто помиляється, але демократичній державі, — і при цьому потяг до дружби й тісного союзу з режимом Путіна, що методично нищить дисидентів і взагалі невдоволених у країні, де демократією й не пахне. Сахаров назвав би це виявом боягузливого глупства й убогості. Якщо такі ідеї вам чужі, не варто навіть символічно торкатись імені Андрєя Сахарова.

Про свою недовіру до *Realpolitik* постійно говорить і товариш Андрєя Сахарова — Сєрґєй Ковальов. Маю честь бути знайомим із цією дивовижною людиною та пам'ятаю, як він у залі Європарламенту відверто сказав мені, що наївність західноєвропейців стосовно Росії — це маска і зручна ширма, що вивільняє їх від сумління та відповідальності.

Хіба вони не розуміли тоді, в 1937-му, щó коїться, коли Ліон Фейхтванґер живописав Росію як чудову країну, а Сталіна — як великого антифашиста? Наївність — лише маска. Цю думку також формулював інший видатний російський правозахисник Станіслав Дмітрієвський. Ось як він визначив західну позицію: «Я знаю, що вони (тобто Росія) брешуть, а вони знають, що я розумію, що вони брешуть». Але якось нечемно й ніяково псувати вечір, заявляючи при накритому столі: панове, прикро, але ви брешете…

А справа ж бо в тому, що ми багато років ідеалізували Захід. Ідеалізували його й дисиденти. У роки холодної війни сам Захід вірив у свою моральну перевагу над Радянським Союзом і всіма іншими антидемократичними режимами. Сьогодні вони цю віру втратили. На жаль, це факт. І критику з боку російських дисидентів дехто сприймає як голос обманутої любові, як розчарування в тому, що здавалося єдиним прихистком правди та свободи.

Поки ти у в'язниці, дійсність за її стінами завжди видається кращою, ніж вона є. Не можна піддаватись ілюзії, що в нашому світі правда живе лише на одній території та що хтось може її монополізувати. Геть не все добре на Заході, так само як не все убого в Росії, де, крім путінізму, ще існує чудова інтелігенція та велика культура. Недаремно хтось із російських дисидентів, поживши на Заході, сказав, що так, радянська пропаганда писала багато правди про капіталізм. Біда в тім, що вона безперервно брехала про соціалізм і сам Радянський Союз.

Хай там як, немудро ставити знак рівності між Євросоюзом і Радянським Союзом або між західною ліберальною демократією та китайською моделлю — капіталізмом без політичної свободи, чи тиранією з вільним ринком. В ЄС дотримуються прав людини та свободи для журналістів досліджувати й писати все, що вони бажають, а в Росії журналістів, які стали критиками Кремля, просто усувають. У Китаї переслідуються не лише інакодумці, а й адвокати, що захищають їх у суді. Де тут рівність і свобода?

І взагалі, яка альтернатива? Самим створити собі ЄС і вільно його критикувати? Чи все відкинути й простувати назад у майбутнє або вперед у минуле?

Томас Венцлова

Дорогий Леонідасе, ми обидва знову повертаємося до недуг західного світу, таврованих колишніми російськими дисидентами, що їхні думки з насолодою ловлять наші «антизахідники», які зросли зовсім з іншого коріння. Не думаю, що є бодай щось психологічно спільне між безстрашним політкаторжанином Владіміром Буковським та нашими фундаменталістами й ізоляціоністами, які непогано співіснували з радянським режимом (теж, до речі, ворожим Заходові), інколи посідали при ньому відповідальні посади і зараз су-

мують за тією самою системою, лише «чисто литовською», без окупантів. І все-таки певна схожість поглядів і виразів спостерігається. Справа, мабуть, не тільки в тому, що наші коментатори тасують фрагменти, довільно вирвані з контексту, і переносять їх до іншого, примітивнішого, ряду. На жаль, ці фрагменти гармонійно зливаються з новим тлом, ладнають із ним, — тож, напевно, є і в них хиби. Як це можливо? Скільки правоти в критиці, адресованій дисидентами Заходу, і скільки в ній перекручень і нісенітниць? У полемічному запалі ти багато в чому готовий погодитися з Буковським і його однодумцями. Я згоджуюсь набагато менше і спробую свою незгоду обґрунтувати.

Так, дисиденти багато років ідеалізували Захід, вбачаючи в ньому втілення своїх мрій. Ці мрії, до речі, були різними. Наприклад, такими: в ідеальному світі мають бути якнайсуворіше покарані всі комуністи, без найменших застережень заборонена комуністична пропаганда; повинні неодмінно переважати християнські цінності та християнська етика (все, як у ХІХ столітті чи навіть раніше); всі зобов'язані бути приблизно однаково успішними та заможними; нації повинні вільно розвиватися, зберігаючи цілісність і традиції, й жодні приблудні чужинці не повинні цьому заважати. На думку багатьох, Захід був недалеким від цього ідеалу — і якщо відрізнявся від нього, то лише в дрібницях, які легко виправити. Литовські дисиденти (особливо «резистенти», учасники збройного спротиву) майже всі мали за ідеал передвоєнну Європу й міжвоєнну Литву, де було нормою прищеплювати національний світогляд (навряд чи хтось замислювався, що таке поголівне прищеплювання національних цінностей, тобто націоналізму, неминуче породжує конфлікти, навіть війни, а це передвоєнна Європа переконливо продемонструвала).

Нескладно зрозуміти, що знайомство із Заходом для багатьох обернулося нерозділеним коханням, а новий світ, що вилупився з комуністичних руїн, геть не виправдав сподівань. Ідеалу в цій юдолі плачу взагалі немає. А є те, що ми самі створюємо та самі тяжко, методично змінюємо. Завжди доводиться пам'ятати про так звану історичну іронію — на-

слідки наших дій рідко бувають схожими на те, чого ми бажали, часто вони прямо протилежні. А повернутись у попереднє становище неможливо (та й переваги цього становища зазвичай також перебільшені).

Я дуже прагнув не піддаватися принадам Заходу, тому не відчув великого розчарування в еміграції. До речі, найпершого дня вигнання, йдучи паризькою набережною, я побачив плакат: «Communisme, c't la verité et l'espoir de notre temps» («Комунізм — це правда й надія нашої епохи»). Я ледве стримався від спокуси дописати поряд слово «merde» («лайно»), але подумав: навіщо, якщо тут можна спокійно, аргументовано доводити іншу думку та розраховувати, що вона буде почутою?

Потрапивши до США, я відправив листа своєму однодумцю: «Якщо хочеш уявити собі цей край, ти маєш зрозуміти: все, що ти десь колись чув про Америку, — правда. Навіть і те, що писала «Правда». Про Сполучені Штати нічого неможливо вигадати: будь-яка конфігурація фактів де-небудь там існує. Є бездомні бідняки, гноблені чорношкірі та іммігранти, грабіжники та садисти, катастрофічне безкультур'я та невігластво, — а разом із тим мільйони чудових будинків і автомобілів, уславлених чорних спортсменів, музикантів, артистів, політиків (є навіть один президент — *пізніша вставка*), є новоприбулі, котрі протягом короткого часу досягли багатства, славетні борці зі злочинністю, найкращі в світі університети, якісні театри, розкішні музеї. Навряд чи в США і взагалі на Заході все коли-небудь стане ідеальним. Але там завжди вистачатиме того, завдяки чому людство й надалі зможе дивитися на Захід із надією. Це передусім гарантована свобода слова, думки й критики, надана не лише тобі, а й твоїм опонентам. У таких умовах добро зазвичай перемагає, хоча й не завжди відразу. І необхідно пильно стежити, щоб не взяла гору чиясь одна, хай і правильна, догма. Інакше добро неминуче переродиться та стане злом».

На це можна відповісти: політкоректність, насаджувана сьогодні на Заході, і є саме тією догмою, яка веде до згубних наслідків.

Придивімося до цього явища уважніше. Те, що поняття політкоректності почерпнуто з праць Мао, мені видається радше анекдотичним фактом і аж ніяк не переконливим аргументом. Пам'ятаю, колись мій друг, засновник литовської Гельсінської групи Вікторас Пяткус називав своїх учнів — таких як Юлюс Саснаускас або Вітаутас Боґушіс[30] — «хунвейбінами». Так у Китаї йменували юних поплічників Мао Цзедуна — звичайно, наші на тих були схожі хіба що віком, та ще відданістю ідеї (зовсім іншій ідеї!). Самвидав ми жартома називали «дацзибао» — це теж маоїстський термін, що означає агітку. Походження слів буває якнайнеприємнішим, але їхнє значення може істотно змінюватися.

Скільки б я на Заході не стикався з вимогами політкоректності, це здебільшого були вимоги такту й цивілізованого поводження. У пристойному товаристві некоректно стверджувати, наприклад, що чорношкірі біологічно поступаються блідолицим і більше, ніж вони, злочинні з натури; що геї та лесбійки — вульгарні розпусники, яким геть чужі трепетне кохання й вірність; що для євреїв головне гроші, за які вони купують владу; що мусульманин — найімовірніше терорист; що мігранти відбирають у нас хліб і плюндрують наші міста; що кожного нинішнього чи колишнього комуніста слід судити чи хоча б не допускати до відповідальної праці; що росіянин — варвар і природжений імперіаліст; що литовець невиправний нацист тощо. Якщо ти станеш говорити й писати подібні речі, двері серйозних університетів, видавництв і газет для тебе буде зачинено. Просто тебе не будуть вважати освіченою людиною та джентльменом.

[30] *Вікторас Пяткус* (Viktoras Petkus; 17.05.1928, с. Александрай Расейнського повіту — 1.05.2012, Вільнюс) — литовський політичний діяч, дисидент, політв'язень, член литовської Гельсінської групи.

Юлюс Саснаускас (Julius Sasnauskas; 1959, Вільнюс) — священик, чернець-францисканець, один із засновників Ліги свободи Литви, політв'язень, літератор.

Вітаутас Боґушіс (Vytautas Bogušis; 25.12.1958, с. Пувочяй Варенського району) — активіст молодіжного національно-демократичного руху, правозахисник, жертва різноманітних репресій; один із активістів відродження Християнсько-демократичної партії Литви.

Однак і на Заході ти знайдеш ніші, де тусують, м'яко кажучи, особи зниженого джентльменства, і зможеш там без особливих обмежень викладати будь-які думки (поки вони не стануть прямим підбурюванням до насильства проти інших, — але й це ще слід довести в суді). У Литві знайти такі ніші набагато легше, але й у США чи Західній Європі вони є, — така ціна свободи.

Об'єктивна наука і статистика зазвичай показують, що прибічники політкоректності праві, — й нехай навіть не завжди, однак чемність усе одно краща за демонізацію та дегуманізацію. Але консервативні прошарки суспільства надають терміну «політкоректність» негативну конотацію. До слова, буває й така політкоректність, яка виправдовує і навіть пропагує насильство, називаючи його боротьбою за справедливість. Тут з'являється шанс виявити себе тим, хто, за твоїми словами, «в інтелектуальному і моральному сенсі безперечно є патологічними сталіністами та переконаними прихильниками державного тероризму та культових ідеологій». Але якщо вони від слів переходять до дій, відповідь на це буває досить швидкою та жорсткою — реальне варварство не ігнорують, апеляції до політкоректності зазвичай не допомагають.

Я дуже поважаю Владіміра Буковського та пишаюся, що трохи знайомий з ним (ми разом брали участь в експедиції на кораблі «Baltic Star» — колись цей корабель намагався підпливти до Клайпеди, Риги й Таллінна, по радіо висловлюючи солідарність із мешканцями Балтійських країн). Але Владімір Буковський скандально передає куті меду, коли каже, що політкоректність гірша за ленінізм. За боротьбу з лінінізмом він багато років провів у тюрмах і концтаборах; за боротьбу з політкоректністю він заплатив тим, що його книжку відмовилося публікувати певне видавництво. Можливо, видавці побоялися занадто різко викривати комунізм, — це може обурювати, але ж є й інші видавництва (хай не такі відомі й успішні, але хіба в цьому суть?).

Порушення правил політкоректності, гадаю, нічим особливо страшним не загрожує. Їх викличо порушила

знана журналістка Оріана Фаллачі[31], коли написала, що мечеті й поряд не стояли з костелами, а мусульманську культуру впритул не помітиш, порівняно з культурою християнської Європи. Це викликало хвилю обурення. Оріана Фаллачі (до речі, як і Буковський) опинилась у маргінальнішій позиції, ніж була до того, але це й усе. Ніхто їй не забороняв працювати та висловлювати свою думку, не кажучи вже про те, що ніхто її не ізолював і не судив (як, скажімо, за антипутінську пісню були ув'язнені в таборі учасниці гурту «Pussy Riot»).

Слід сказати, що деякі надзвичайно заслужені російські дисиденти з часом перетворилися на «колишніх», не здатних змиритися з новою епохою, людей. Їхні думки не викликали на Заході бажаного відгуку, а в самій Росії вони так само не знайшли собі місця серед вождів демократичної опозиції (щоправда, були винятки — наприклад, Людміла Алєксєєва). Те ж саме й у Литві — першу скрипку в ній грають зовсім не Антанас Терляцкас і не Альґірдас Патацкас, хоча ці особистості чесніші й порядніші за багатьох сучасних політиків. Але чи завжди в цьому винні підступні комуністи, що продерлися до влади, продажний Захід тощо? Чи немає тут хоча б часткової провини самих дисидентів? Хіба їхній ідеалізм, радикальність і презирство до компромісів не стають інколи перешкодою в житті, де ніщо не вирішується легко і просто? Там, де непримиренні дисиденти брали владу (як Звіад Ґамсахурдія в Грузії), це не йшло на благо країні і людям.

Пам'ятаю, як один колишній російський політв'язень на запитання радіо «Свобода», що треба зробити з радянською владою, закричав: «Танками їх, блядей, танками!» Що тут скажеш, зрозуміле бажання, — я й сам казав, що водне-

[31] *Оріана Фаллачі* (Oriana Fallaci, 29.06.1929, Флоренція — 15.09.2006, Флоренція) — італійська журналістка, публіцистка, учасниця Руху Опору в роки Другої світової війни; опублікувала численні інтерв'ю із зірками мистецтва й кіно, а також політиками, в т.ч. Генрі Кіссінджером, Лехом Валенсою, Зульфікар Алі Бгутто, Муамаром Каддафі, Ден Сяопіном, Ясером Арафатом, аятолою Хомейні тощо, водночас авторка ксенофобських, ісламоненависницьких, сповнених мови ненависті проти емігрантів і людей інших культур книжок.

ву бомбу на Кремль скидати не слід, але нейтронна була б доречною. Проте такі рішення в політиці не дуже годяться, бо викликають загрозу саме тому, що потребує захисту, — справі свободи. СРСР був успішно розгромлений і без застосування нейтронних бомб і танків.

Дисиденту краще бути каталізатором, а не новим Леніним, що в'їздить до столиці на броньовику та наводить «належний» лад. Спроби покроково змінювати погану реальність, а не різко й під корінь її знищувати, щоб спорудити новий ідеальний світ (як обіцяв гімн комуністів — «Інтернаціонал»), не обов'язково означають братання з катами й негідниками. Що правда, то правда, — буває і братання, але не варто бачити його скрізь. Не думаю, що *Realpolitik* завжди й безумовно ворожа політиці правди. Обстоювати їхню цілковиту протилежність — максималізм, і ти під впливом Єлени Боннер, схоже, трохи йому піддався.

Юлія Латиніна, яку читаю з інтересом, — ядуча і пристрасна журналістка, але також, на догоду максималізму, не схильна зважувати всі обставини. Її (та не лише її) твердження про нові форми цензури в США та Західній Європі мені, як я вже казав, не здаються обґрунтованими: тут навіч не заборони, а всього лиш неготовність прийняти радикальні думки з тим захватом, на який сподівалися радикали. І, мабуть, це добре. Радикальна запальність тут відгонить маніхейством — прагненням усе ділити на непроглядно чорне і сліпучо біле. Таке маніхейство десятиліттями насаджувала радянська влада, заразивши ним багатьох своїх підданих, навіть дисидентів і опозиційних публіцистів.

Твердження про «ніжний» або «м'який» тоталітаризм мені видаються непорозумінням. Тоталітаризм або є, або його немає. Не можна бути «трішечки вагітною»: або так, або ні, і крапка. Навіть путінізм іще не тоталітаризм — можна його називати авторитаризмом, імперіалізмом, неоцаризмом, нарешті, тероризмом, як називає Даля Ґрібаускайте, однак у Росії існують антипутінські сили, хай вони й під тиском, у них є своя преса, де та ж Юлія Латиніна жваво працює. Але ще більш зловмисною нісенітницею мені здаєть-

ся застосування терміна «м’який тоталітаризм» до поняття «політкоректність».

Стосовно одного латинінського «перегину» ми з тобою, здається, не сперечаємося. Вона нарікає, що Захід і його мас-медіа не захищають тих, хто живе в країнах із злочинними режимами (чи то Талібан, чи, скажімо, нинішній сирійсько-іракський «халіфат»), а борються тільки з беззаконнями у в’язниці Ґуантанамо та іншими «дрібними» огріхами демократії. Ну, по-перше, це не так. Багато журналістів — часто ті самі, хто виступають проти тортур у Ґуантанамо — борються й зі злочинними радикальними режимами ісламістів, ризикуючи при цьому життям і навіть втрачаючи його, як згаданий тобою Деніел Перл. Таких борців було б значно менше за відсутності вільного суспільства, де припустимо — і вважається гідною поведінкою — критикувати своїх. І зовсім кепсько було б, якби Захід не зважав на свої ґуантанамо, де, на жаль, вивершується справжня конвергенція демократичних і антидемократичних режимів. Так, Халід Шейх Мохаммед зізнався, що сам відрізав голову Перлу (дуже можливо, що так воно й було), але його зізнання все-таки не має юридичної сили, бо здобуте під тортурами. А за досвідом наших країн ми знаємо, що в подібний спосіб можна добитися й не таких зізнань.

Інший перегин — просто повна дурня: ототожнення Євросоюзу з Радянським Союзом і навіть вказівка на спорідненість між ЄС і останньою фазою СРСР. Звісно, СРСР теж був глобалістським проектом, але брутальним, насильницьким і невдалим, тому й зазнав фіаско, — це не глобалізація, а пародія на неї. З цього не випливає, що глобалізація — правдива, добровільна й розумна, якої прагне Європа, — засадничо небажана. Тільки вона може забезпечити Європі — й Литві в ній — безпечне, гідне, осмислене життя, в якому знайдеться місце і національним цінностям (якщо це не допотопні псевдоцінності, а здорові основи самоідентифікації). Керівники СРСР свого часу намагались, а Росія й зараз намагається фліртувати з Європою, щоб розколоти західний світ. Часом це вдається, але ми й сьогодні

знаємо, що альтернативи Європі в Литві немає (як не було її й у часи Міндовґа[32]).

Насамкінець декілька слів про очевидні вади сучасного капіталізму та можливості їх усунення чи послаблення. Цілком згоден із тобою, що світ сьогодні перетворюється на «тотальний ринок і арену безмежного споживацтва, сором'язливо прикритого симулятивними поступками лівизні й частковим прийняттям її риторики». Було дві знамениті антиутопії XX століття — «1984» Орвелла й «Прекрасний новий світ» Олдоса Хакслі. Правим виявився Хакслі: майбутнє, як ми сьогодні його бачимо, — це не моторошна тоталітарна диктатура, а вульгаризація, гра споживацьких пристрастей, де натовпи керовані не насильством, а принадами блискучих автомобілів, електронних іграшок, популярної музики, наркотиків і сексу. Це, безумовно, дуже недобре, й мовчати про таку реальність було б ницо. Але мовчання немає (і боротися тут усе ж таки дещо легше, ніж у світі Орвелла). Ще гірше те, що зростає майнова нерівність. Нещодавно з'явився трактат Томаса Пікетті, що його нерідко порівнюють із «Капіталом», у ньому показано, що сьогодні розшарування майже таке, як напередодні французької революції (тоді, як ми знаємо, все закінчилося катастрофою й гільйотиною). Але я сподіваюся, що проти нерівності буде вжито заходів («Капітал» зміг належно вплинути — й такими заходами стала не лише російська революція, а й якнайсерйозніші соціальні реформи, що вчасно порятували Захід від руйнування).

Усе-таки у сучасного суспільства є й досягнення. За твердженням Зиґмунта Баумана, два з половиною мільярди людей на земній кулі живуть на два долари на день. Так, але ще нещодавно в них не було й цих двох доларів, вони перебували просто на порозі смерті. Всупереч усім недосконалостям і вивихам, глобальний ринок потроху — на жаль, дуже потроху — поліпшує становище цілого людства: вже відсунуто загрозу абсолютного голоду, помітно знижено смертність немовлят, збільшено тривалість жит-

[32] *Міндовґ* (Mindaugas; бл. 1195 — 12.09.1263) — засновник першої династії литовських монархів, король Литви з 1253.

тя. Хай як огидно спостерігати палаци мільйонерів поряд із халупами бідняків, неможливо заперечувати цю тенденцію поступового загального покращення. І, напевно, немає потреби все звалювати на мерзотну сутність капіталізму. Інколи в нужденності винна й географія, й століттями накопичений менталітет, навіть релігія (як зауважив Макс Вебер[33], протестантизм дозволяє швидше подолати біду, ніж католицтво, — зауважу, конфуціанство теж краще працює, ніж індуїзм або буддизм). Не варто демонізувати й Джорджа Сороса. Дещо цинічно висловлюсь: те, що він виділяє частину власних, не найшляхетнішим чином здобутих грошей на благодійність і просвіту, — це все ж краще, ніж якби він їх усі витрачав на вілли, яхти та золоті унітази, як більшість російських олігархів.

Суворі критики сучасного капіталізму нагадують, скажімо, передвоєнних литовських третьофронтівців[34], таких як Пятрас Цвірка, Саломея Неріс, Антанас Венцлова. Вони покладалися на природний моральний імпульс, але наслідком цього імпульсу стала величезна політична помилка — і це ще м'яко кажучи. Тішу себе надією, що вона не повториться, — ми знайдемо розумні рішення і в політиці, і в економіці. Забезпечити це може лише свобода думок — якій, на мою думку, політкоректність зовсім не шкодить, лише прищеплює до неї більш цивілізовані норми дискурсу.

---

[33] *Максиміліан Карл Еміль Вебер* (Maximilan Carl Emil Weber; 21.04.1864, Ерфурт, Пруссія — 14.07.1920, Мюнхен, Німеччина; відомий як Макс Вебер) — німецький соціолог, філософ, історик, політичний економіст; ідеї Вебера справили значний вплив на розвиток суспільних наук, особливо — соціології; тут ідеться про тези, висловлені в праці «Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus» (1905), укр. переклад: Вебер Макс. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: Основи, 1994.

[34] Третьофронтівці (лит. *trečiafrontininkai*) — учасники литовського літературного об'єднання письменників лівої політичної орієнтації, які видавали у 1930–1931 літературний журнал «Trečias frontas» («Третій фронт»). До об'єднання належали Казіс Борута (мешкав тоді за кордоном), Антанас Венцлова, Костас Корсакас, Йонас Шимкус, Броніс Райла, Пятрас Цвірка, пізніше долучилися Саломея Неріс, Валіс Драздаускас та ін. (*прим. пер*.).

Чи я знову переймаю менталітет Панґлоса? Сподіваюся, що ні. Просто хочу оцінити аргументи обох сторін і скласти максимально зважену думку.

Леонідас Донскіс

Любий Томасе, для мене твій арістотелівський пошук золотої середини — ознака мудрої позиції, непридатної для обслуговування політичних доктрин. Зізнаюся, я навмисне підвищую полемічний тон, говорячи про російських дисидентів, як-от Владімір Буковський і Сєрґєй Ковальов, які мають величезні заслуги перед політичною та культурною Європою (тобто нинішнім Європейським Союзом), але сьогодні змушені її критикувати. Розумію, як воно з їхнім досвідом слухати салонні суперечки благополучної Європи, тому не раджу розраховувати на поблажливість. З іншого боку, й мені здається особливо показовим, що ми з тобою, хоч і є однодумцями в багатьох питаннях, на щастя, все-таки не співаємо в унісон і намагаємось оцінювати ситуацію з різних ракурсів.

Скажу лише, торкаючись політкоректності, що по суті я згоден з тобою і не варто демонізувати звичайну ввічливість (яка близька до громадянської солідарності — недаремно ввічливість англійською визначається словом «civility»), але мушу зробити додаткову заувагу. Так, це явище нерідко окарикатурюють люди антиліберальних поглядів — до речі, мій досвід показує, що особливо часто ним бувають шоковані радянські й пострадянські люди, які потрапили на Захід, зокрема, євреї, які виїхали із СРСР і Росії до Ізраїлю й США, чиї коментарі про арабів і афроамериканців звучать як стовідсоткове втілення радянського расизму. Але, до твого відома, в сучасній Литві є молоді ліві інтелектуали, сформовані в західних університетах (вітаю їх і дуже радий, що нарешті зароджується нормальна і справжня європейська лівиз-

на, а не добре нам знані її пострадянські фальсифікати), які після твоїх критичних висловлювань про ОВП і ХАМАС[35] навіть намагалися клеїти тобі абсурдні ярлики й обвинувачувати в упередженості стосовно арабів. Отут ми й стикаємося з тим, що Вітаутас Каволіс[36] влучно назвав моральними монополіями — правда, він вважав, що на цю хворобу страждає передовсім Східна Європа, та я переконаний, що нею заражені не лише консервативні націоналісти, а й ліві, причому не лише в Східній, а й у Західній Європі.

Ми ставимо питання про межі правди й відкритості в суспільстві західного типу, яке ми воліли би бачити вільним і плюралістичним, а не підвладним впливові новомодних ідейних сект. Бажання збити зі своїх позицій і розвінчати інакодумців цілком виправдане, коли йдеться про злочинні ідеології або про презирство до людей, коли ненависть у вишуканій упаковці пропонують нам як свободу думки і сумління. Але я категорично не згоден зі спробами криміналізувати та бойкотувати думки, котрі, хай які вони абсурдні, не спонукають до насильства і мають бути дискредитовані теоретично і логічно, а не юридично й політично. Не думаю, що тут у нас можливі якісь розбіжності — твої зауваження про істотні переваги політичної чемності перед ненавистю і зверхністю, прикритими вуаллю свободи і протесту, я безумовно приймаю (до речі, хамські нападки не лише на думки, а й на людей стали звичними в литовській періодиці та здобули чималу популярність у скандалістів, які йменують себе журналістами).

Треба відзначити, це не суперечка оптимістів і песимістів — усе помітно глибше. Тому про персонажа відомої вольтерівської повісті «Кандид, або Оптимізм» філосо-

[35] Організація визволення Палестини (ОВП) і ХАМАС («Ісламський рух спротиву») — ісламська й ісламістська групи, що борються за право представляти арабів Палестини. ХАМАС (править у Секторі Газа) багатьма країнами та міжнародними об'єднаннями зараховано до терористичних організацій (*прим. пер.*).

[36] *Вітаутас Каволіс* (Vytautas Kavolis, 8.10.1930, Каунас — 25.07.1996, Вільнюс) — литовсько-американський соціолог; автор досліджень із соціології цивілізацій, культури та мистецтва, а також із історичної соціології процесів національного відродження.

фа Панґлоса потрібно говорити окремо. Так само, як і про маніхейство Мартина і про досвід Кандида, заснований на подорожах, його особистих і чужих стражданнях і, як вірив Вольтер, досягнуте завдяки всьому цьому звільнення від кайданів буденної банальності. Варто би ці сюжети переосмислити й навіть інтелектуально переграти, бо вони стають цивілізаційними кодами сьогоднішнього світу. Тим паче, ти сам із чималою долею самоіронії відрекомендовуєшся як Панґлос наших днів. Звичайно, це неправда, — ти радше виступаєш представником арістотелівської політичної мудрості та заразом просвітницького раціоналізму, які напевно прозвучать різким дисонансом у контексті східноєвропейської думки, схильної до екзистенціалізму та культурпесимізму.

До речі, анітрохи не меншим дисонансом ти звучиш на тлі коментарів декотрих західних журналістів і політиків — вони, порівняно з тобою, все-таки схильні понижувати Захід і роздувати так званий злий геній Путіна. Звідси нагнітання паніки та ціла індустрія страху, що під виглядом гарячих новин успішно тиражує російські політичні загрози, свої та чужі фобії (на жаль, частина впливових литовських мас-медіа все це жадібно перейняла), взаємоцитування суперечливих навзаєм висловлювань — одні розумні й обґрунтовані, зате інші — капітулянтські й істеричні. Якщо розпочата Росією війна у Східній Україні не прийде до Польщі та Балтійських держав, якщо ми (тобто НАТО) уникнемо конвенційної війни з Росією (інформаційна давно в розпалі), твоя спокійна, вдумлива та виразна мова стане ще одним тріумфом прозірливості. Але зараз не про це.

Персонажі вольтерівської повісті, як відомо, втілили непоєднувані супротивні версії етики та історії філософії — християнсько-оптимістичну (що її уособлює сильно шаржований Панґлос, який, мов магічні закляття, повторює теодицеї та формули монадології Ґотфріда Вільгельма Лейбніца[37]) і маніхейсько-песимістичну. Останню представ-

[37] *Ґотфрід Вільгельм Лейбніц* (Gottfried Wilhelm von Leibniz, 21 червня (1 липня) 1646 — 14 листопада 1716) — саксонський філософ, логік,

ляє маніхей Мартин, що супроводжує Кандида і його слугу з Південної Америки до Європи (назад до вперто уславлюваного Панґлосом світу), а потім і до Константинополя. Згадую твоє важливе спостереження, що маніхейство, хоч як жорстоко його переслідувала європейська інквізиція (досить згадати утиски та винищення «втаємничених» маніхеїв-катарів[38]), ніколи не зникало, а лише набувало дедалі новіших втілень. Просочилося воно й у новітні часи — цілком успішно і глибоко. Пам'ятаю й іншу твою істотну заувагу: не треба забувати, що якби не св. Авґустин і християнство, а його наймогутніший конкурент у часи розпаду Римської імперії та пізніше, тобто маніхейство, переміг як організована та структурована міжнародна релігія, не відомо, які катастрофи підстерегли б Європу й увесь світ.

Християнство не лише захистило наріжні аспекти любові та всемогутності Божої, а й відкинуло ідею зла як самостійної сили і навіть реальності. Хоч би як були наші (двох ліберальних агностиків і секулярних гуманістів) слова чужими душі практикуючого християнина, факт є фак-

---

математик, механік, фізик, юрист, історик, дипломат, винахідник і мовознавець. Засновник і перший президент Берлінської Академії наук, іноземний член Французької Академії наук.

[38] Маніхеї — послідовники синкретичного релігійного вчення перського проповідника *Мані* (216, Ктесифон, Парфія — 276/277, Гундешапур, держава Сасанідів) про одвічну боротьбу добра і зла; маніхейство було в ранньому середньовіччі поширене в Персії та Китаї, у IV ст. християни оголосили його однією з найнебезпечніших єресей, відтак воно було знищене майже повсюдно; у новітні часи слово «маніхейство» часто вживають на означення етичного дуалізму загалом; катари — назва (уживана в практиці Римо-Католицької Церкви) частини прихильників релігійної віри альбігойців, які успадкували серед іншого теологічну доктрину маніхейства, катари створили самобутню цивілізацію на Півдні Франції в XII–XIII ст., проте у процесі альбігойських воєн (перших хрестових походів) у 1179–1244 цивілізація катарів та вірні цієї релігії були цілковито винищені католицькими фанатиками; «втаємничені» — тут радше за все йдеться про «досконалих» — еліту руху, різновид священства, осіб, які прийняли чернечий спосіб життя і неухильно дотримувалися суворих етичних принципів, нехтуючи смертельною небезпекою; популярний нарис історії руху альбігойців та загибелі цивілізації Півдня Франції див.: Герберт Збіґнєв. *Про альбігойців, інквізиторів і трубадурів* // Герберт Збіґнєв. *Варвар у саду*. Київ: Дух і Літера, 2008, с. 123–157 (*прим. наук. ред.*).

том — концепція зла була й залишається найвразливішою частиною християнського богослов'я. Виклик йому через те й кидали не лише давні й нові маніхеї чи просвітники-секуляристи, а також і представники інших деномінацій, і гетеродокси (інаковірці, включно з фідеїстом Вольтером, а, можливо, й агностиком Девідом Юмом[39]). Після Лісcабонського землетрусу, що трапився в 1755 році, концепцію благодаті Божої піддали ревізії і шотландець Юм, і француз Вольтер. Факт, що викликані землетрусом цунамі в день Усіх Святих змили центр Лісcабона та тисячі людей, що молились у храмах, але залишили неушкодженими розташовані на міських пагорбах борделі та інші недостойні заклади, — вимагав серйозного теоретичного пояснення: як таке можливо. Або Бог не всемогутній, або він не є любов. До речі, після Другої світової війни почастішали прояви подібного богословського ревізіонізму і поміж євреїв, і поміж християн.

А фундаментальне запитання «Кандида» таке: чи є оптимізм проявом мудрості? Крилата фраза, що песиміст — це добре поінформований оптиміст, ніби натякає, що в песимізмі більше сенсу й цінності. Насправді оптимізм — зовсім не примітивна філософія, в нього глибокі релігійні та філософські витоки. Оптимізм — це не блаженна усмішка дурня з приводу того, що сонце жовте, а помідор червоний. У якнайглибшому сенсі оптимізм — це віра, що ми живемо в найкращому з усіх можливих світі, й усі інші світи, навіть якщо вони існують, зовсім не обов'язково мають бути кращими за той, в якому живемо ми. Такий оптимізм спирається на християнську теодицею — концепцію Божої участі у справах світу. Не стану торкатись інших філософських передумов оптимізму — одне епікурейство, що справило величезний вплив на оптимістичний світогляд гуманістів Відродження, заслуговує на окрему й тривалу розмову.

---

[39] *Девід (Давид) Юм* (David Hume; 7.05. (26.04) 1711, Единбург — 25.08.1776, там само) — шотландський філософ, представник емпіризму, психологічного атомізму, номіналізму та скептицизму; на думку низки дослідників, агностик, попередник другого позитивізму (емпіріокритицизму, махізму), економіст та історик, публіцист, один із найбільших діячів шотландського Просвітництва.

Недарма Вольтер повстав проти філософської теорії оптимізму — це був радше замаскований бунт проти християнської концепції оптимізму. Відомо, що Вольтер свою філософську повість писав як літературну пародію на лейбніцівську теорію оптимізму. Наставник героя повісті Кандида філософ Панґлос перетворений Вольтером на карикатуру: неважливо, хай би що сталось — епідемії, заворушення чи стихійні лиха, — Панґлос, як папуга, твердить, що все на благо й що ми живемо в найкращому з усіх можливих світів. Панґлос цю примову повторює, отримавши від служниці лиху хворобу, й у в'язниці, й при смерті.

Вольтер був чудовим письменником і безстрашним критиком сильних світу цього, але його філософські праці — лише непевна тінь великої системи Лейбніца. Геніального філософа Вольтер висміяв цілковито даремно. Проте зрозуміти його можна. Після ліссабонського землетрусу 1 листопада 1755 року, що забрав 75 тисяч життів, вражений Вольтер вирішив, що милість Божа — вигадка. Оптимізм йому видався знущанням зі страждань людства та безсиллям перед стихіями й людськими вадами — жадібністю, жорстокістю та невіглаством.

Оптимізм, що йде не від наївності чи малодушності, але живиться мудрістю й досвідом, означає віру в те, що світ — це завжди щось незрівнянно більше, ніж я, моє коло та мій народ. Якщо так, то вже сам факт мого існування у світі та можливість думати й сумніватися є даром, який заслуговує на вдячність і розуміння, що все могло би бути набагато гірше. Мене могло просто не бути, тож питання про щастя чи успіх — взагалі вторинне. Одне вже те, що я є в цьому світі та можу міркувати про своє місце в ньому, свідчить, що для мене цей світ — найкращий з усіх можливих, в інших світах мене немає, і нехай про їхні властивості судить хтось інший.

Ти якось пожартував про себе, що в питанні про незалежність Литви вважав себе історичним оптимістом — вірив, що все скінчиться добре, лише не гадав дочекатися щасливої розв'язки. Тож історичний оптимізм — конструктивна й мудра позиція для тих, хто перебуває на роздо-

ріжжі. Не чекати на швидкий результат і навіть не сподіватися його побачити, — а радше тихо працювати спільно з тими, хто формує майбутнє країни та суспільства. Почасти ця позиція співзвучна висновку Кандида, виснуваному в Константинополі — слід плекати свій сад. Сенс і добро народжуються з практики, а не в теоретичних суперечках. Якщо в цього світу є шанс, його нам дасть лише людяна й осмислена повсякденність.

Правда є мудрою практикою, що розумно застосовується та успадковується людством, а не теорія купки розумників, — з певними варіаціями ця позиція безперервно лунає у новому світі від Нікколо Макк'яавеллі (а згодом і Вольтера) до Карла Маркса. Звісно, вистачає в наші дні мислителів, для яких визначення правди за св. Томою Аквінським залишається помітно ближчим — зізнаюсь, і мені його ідея *adequatio rei et intellectus* (відповідність розуму і світу) ближча, ніж поняття раціонального прагматизму й інструментально перевірюваної правди.

Усе ж лишається без відповіді запитання, наскільки має сенс маніхейство у нашому світі. Невіра в те, що Бог усемогутній і що він є любов, могла особливо зміцнитись у XX столітті після всіх його жахіть. Безсмертний роман Михайла Булгакова «Майстер і Маргарита» просто пронизаний духом маніхейства — в ньому багаторазово використовуються поняття Світла й Темряви, розроблені перським пророком Мані, архітектором цієї віри. Інтерпретація зла в цьому великому східноєвропейському романі XX століття (великим центральноєвропейським романом XX століття слід визнати «Процес» Франца Кафки), що утверджує самодостатність і паралельне існування, споріднена інтерпретації християнської історії, даної Ернестом-Жозефом Ренаном[40] (Ренан Христа також називає Ієшуа).

Ти краще, ніж будь-хто інший, знаєш, що Чеслав Мілош уважав себе маніхеєм — він у цьому відверто зізнався в «Абетці» (а також і в декотрих пізніших інтерв'ю).

[40] *Жозеф Ернест Ренан* (Joseph Ernest Renan; 28.02.1823, Треґ'є, Кот-д'Армор — 2.10.1892, Париж) — французький філософ і письменник, історик релігії, семітолог. Член Французької академії.

Зіткнувшись із незбагненним злом XX століття, що зросло в світі, не менш раціональному та гуманному, ніж наш, у країнах, що створили дивовижну культуру (у Росії та Німеччині), він потрактував зло самостійною і самодостатньою реальністю чи принаймні деменцією, що на неї жодного серйозного та відчутного впливу не справляють ідеї та теорії прогресу та гуманізму. За його спостереженням, таємною маніхеянкою була Сімона Вайль[41], яка в християнській молитві «Нехай прийде Царство Твоє» чула звістку про кінець світу. Невипадково Мілош у Берклі читав курс історії маніхейства — за його власним визнанням в «Абетці», для нього історія богомилів у Болгарії та за її межами, чи мартиролог катарів у Вероні й інших містах Італії були передчуттям зла XX століття, а також його увертюрою. Всі великі східноєвропейці трохи маніхеї — від східноєвропейців за долею, таких як Михайло Булгаков і Євґеній Замятін, до східноєвропейців за переконанням, таких як Джордж Орвелл (котрий був почесним східноєвропейцем, як влучно висловилася Наталія Ґорбанєвська).

Спершу це питання зачепив Вольтер — один із перших пророків нового світу: як можна збиткуватися зі страждань людства, говорячи про якийсь прогрес чи торочачи про цей світ як кращий з усіх можливих світів? Це слова Мартина про Панґлоса. Тож становище Панґлоса тобі не загрожує, — скоріше з'явиться можливість порозумітися з Мартином. Ми ж бо пам'ятаємо, що світ повен страждань (а Мілош до того ж гостро відчував зло, яке чаїться в природі, — недаремно він повторював слова Чарльза Дарвіна про природу як правдиве втілення богословського зла). А в «Кандиді» ж

[41] *Сімона Вайль* (прізвище часто вживають у деформованій формі *Вейль*, Simone Weil, 3.02.1909, Париж — 24.08.1943, Ешворд, Британія) — французький філософ і християнський містик, народилася в агностичній асимільованій єврейській родині, в 1938 оголосила себе християнкою, намагаючись довести можливість позацерковного безобрядового містичного християнства, поєднаного із віруваннями Сходу, у роки Другої світової війни мешкала в домініканському монастирі в Марселі, з 1942 у Британії, на знак співчуття жертвам концтаборів обмежила свій раціон до їхнього пайка, померла від сердечного нападу; у філософії багато уваги приділяла стражданню невинних, одухотвореності праці (*прим. наук. ред.*).

так багато порівняльної мартирології! Досить згадати венеційський карнавал, де Кандид чує вбивчу історію про шістьох вельмож (усі вони королівської крові, а один із них — російський принц), після чого не залишається сумнівів, що всі титули й багатства — лише тонка плівка, під якою ховаються такі ж, як усі, стражденні й нещасні, слабкі й смертні люди.

Водночас відчуваю, що твій оптимізм навіть не історичний, а радше метафізичний, антифаталістський і антидетерміністський. Такий оптимізм краще за всіх висловив перекладений тобою Ділан Томас — передусім його геніальний вірш «І смерть тоді буде безсила» (*And Death Shall Have No Dominion*). Хай там як, я вважаю, що твої погляди дуже далекі від панґлосівської сміховинної та пласкої книжної мудрості. Якщо твоя позиція і виявляється як оптимізм, то — розумний оптимізм, який має свою історичну філософію й навіть метафізику.

Правда ховається у спілкуванні — небагатьох людей, небагатьох ідей, небагатьох народів і культур. Нам слід розмовляти. З росіянами, поляками, українцями, білорусами. З усіма сусідами, адже наше членство в НАТО та ЄС зовсім не означає, що інстанції й анонімні структури можуть замінити зустрічі та взаємообмін ідеями і людьми.

Ця ситуація нагадує історію, яку розповів засновник логотерапії, представник екзистенціального аналізу, психотерапевт і гуманіст Віктор Франкль[42], вона запам'яталася йому на все життя. Якось пізно ввечері до нього потелефонувала людина й сказала, що хоче вкоротити собі віку. Без усякого роздратування чи посилань на пізній час Франкль спокійно відповів, що варто зачекати спокійно декілька днів і тоді знову спокійно повернутися до цієї думки. Але тільки не те-

---

[42] *Віктор Франкль* (Viktor Emil Frankl, 26.03.1905, Відень — 2.09.1997, там само) — австрійський психіатр, психолог і психотерапевт, творець Третьої Віденської школи психотерапії, автор теорії сенсу життя, логотерапії; у 1942–1945 перебував через своє єврейське походження в нацистських таборах смерті Терезієнштадті, Аушвіці, Дахау, досвід виживання психолога у концтаборі узагальнив у книзі «Ein Psycholog erlebt das Konzentrationslager»; професор Віденського університету.

пер. Потрібна пауза. Людина подякувала та поклала слухавку. Франкль за тиждень-другий забув про цю розмову, але незабаром до нього знову зателефонував таємничий незнайомець. «Я вирішив спробувати жити й не обривати все одним ударом, — сказав він. — Тільки не подумайте, що мене переконали ваші слова. Просто я був упевнений, що почую неприємний текст, сказаний голосом, повним роздратування через недоречний час, який я навмисне вибрав. А почув ваш рівний і спокійний голос. Це допомогло мені скасувати своє рішення».

Слід постійно вести діалог, навіть якщо зміст розмови не сприяє вірі в диво, — адже навіть бесіда двох друзів не може суттєво змінити наше нинішнє становище. Вона не може ані змінити те, що відбувається в Україні, ані скасувати геополітичну конфронтацію, що повернулась у наше життя, та нову холодну війну між Росією і США та (або) НАТО. Врешті-решт вона не може змінити й наївний, нерідко примітивний та шкідливий гонор наших забіяк і недоумків, які все ще шукають проблему литовських поляків, наче не ясно, що якщо ми виживемо та заслужимо якесь майбутнє в світі XXI століття, то лише разом із Польщею (через її політичну й інтелектуальну близькість). Всупереч усьому, розмова цінна сама по собі — вона знижує рівень вакууму й німоти у наших відносинах. А німота — повитуха страху й ненависті. Ми не повинні мовчати. Той, хто любить, хто не байдужий до інших і хоче цих інших зрозуміти, зобов'язаний не переривати розмови. Цінним є сам процес, а не підсумок розмови.

Війна може прийти до Польщі та Литви. Щоправда, вона може й оминути нас, якщо історія нарешті припинить повторюватися й ми станемо належати не прикордонній зоні, а Заходові, який буде до кінця боронитися від нових форм гегемонії, агресії та варварства. Ясно одне — на тлі тривог про майбутнє, спільне для Європи й наших країн, всі розбіжності виглядають трагікомічно. Їх слід трактувати як тимчасове потьмарення розуму, попросити вибачення одне в одних (як литовець скажу — передусім ми повинні перепросити поляків) та промовити те саме, що у фіналі шекспі-

рівської п'єси батько Джульєтти, старий Капелутті, сказав Монтеккі, батькові Ромео, на очах у герцога Верони: «О брате мій, Монтеккі, дай же руку!».

Томас Венцлова

Дорогий Леонідасе, відомий польський і британський мислитель Лешек Колаковський колись написав «Велику енциклопедію філософії і політичних наук», в якій кожен філософ характеризується фразою, що дотепно і влучно визначає суть його доктрини. Арістотелю там присвячено такі слова: «Ліпше тримайся середини, то не загинеш» (а Марксу, скажімо: «Бога немає, тільки люди, що всі постійно б'ються за свою копійку, але через кілька років усім буде дуже, ну просто дуже весело, бо грошей не буде зовсім, і все буде за картками»)[43]. Пошуки такої «середини», або «золотої середини», можуть видатися легковажними, а сама ця позиція надміру обережною, але вона допомагає уникнути крайнощів і передавання куті меду. Зізнаюся, я обираю швидше Арістотеля, ніж Платона: не хочу вибудовувати з ідей якийсь вищий світ, але прагну їх пов'язати з реальністю, з явищами, спостерігати їх як форми, що окреслюють і описують предмет. В «Афінській шко-

[43] Цит. за укр. перекладом С. Яковенка: Колаковський Лешек. *Велика енциклопедія філософії і політичних наук* // Колаковський Лешек. *Мої правильні погляди на все*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. с. 272, 273. *Лешек Колаковський* (Leszek Kołakowski, 23.10.1927, Радом — 17.07.2009, Оксфорд) — великий польський філософ, інтелектуальний лідер польської демократичної опозиції; 1968 емігрував до Великої Британії; з 1970 професор Оксфордського університету, а також університетів Єйля, Нью-Гевена, Берклі та Чикаго; сфера наукових і публіцистичних інтересів — критика марксистської філософії, містичні течії XVII ст., антиномії та ілюзії сучасної філософії, культури та цивілізації, скептично-моралізаторський аналіз суспільного буття; перший в історії лауреат нагороди бібліотеки Конгресу США ім. Дж. Клюґе (2003, аналог Нобелівської премії для вчених-гуманітаріїв).

лі» Рафаеля — якою, будучи в Римі, я милувався місяць тому, — Платон указує на небо, Арістотель — на землю: його цікавить не так трансценденція, як емпірика, факти, їхні взаємозв'язки, словом, не так метафізика, як логіка. Такий Арістотелівський погляд мені видається пліднішим, ніж уславлення ідеальних першообразів. Я зазвичай намагаюся спиратися на нього й у викладанні (наука без нього просто неможлива), і в публіцистиці. Застосую його й тепер, коли наша з тобою розмова переміщується більш у філософічну, а не в історико-політичну сферу.

Та для початку ще кілька слів про політкоректність, стосовно якої ми солідарні не на сто відсотків (інакше було б дуже нудно). Я намагався характеризувати й оцінювати її, не перегинаючи палицю ні в один, ні в другий бік. Владімір Буковський і Сєрґєй Ковальов праві, коли доповнюють (точніше сказати, підживлюють) салонні західні дискусії своїм табірним досвідом, однак обмежуватися тільки одним підходом, хай би який він був вагомий і вистražданий, нерозумно й дивно. Гадаю, Андрєй Сахаров, якби він був живим, дивився б на ці речі ширше, без надмірного радикалізму.

Звичайно, окарикатурити можна все, зловжити можна всім, зокрема, й політкоректністю. Її надміру часто застосовують для зміцнення моральної монополії нових лівих, анітрохи не кращих за правих. Політкоректністю силкуються виправдати такі речі, як тероризм — це, мовляв, природна відповідь на імперіалістичні підступи Заходу, прикривані лицемірними просторікуваннями про справедливість і свободу. Тут ми відразу ж наштовхуємося, серед іншого, на палестинське питання, через яке, як ти пишеш, литовські представники поміркованих європейських лівих наклеюють мені ярлик ненависника арабів. Спробую пояснити свою позицію. Ізраїльські «яструби», такі як Біньямін Нетаньягу[44], звичайно, неправі, й дуже добре, що в самому Ізраїлі деякі інтелектуали їх гаряче критикують. Але як вести перегово-

[44] *Біньямін Нетаньягу* (בנימין נתניהו, 21.10.1949, Тель-Авів) — ізраїльський політик, прем'єр-міністр Ізраїлю, голова правоцентристської партії «Лікуд», має репутацію «яструба» у стосунках з палестинцями.

ри й дискутувати, скажімо, з ХАМАСом, який категорично не визнає права Ізраїлю на існування? Євреї створили свою державу на землях, де довго жили (і тепер живуть) араби, але гадаю, що унікальна доля євреїв дає їм право на давню вітчизну — приблизна аналогія тут, до речі, право литовців на Вільнюс. Тяжко вести переговори й дискутувати з особами, які навмисне дислокують бойові ракети в житлових кварталах, щоб продемонструвати тіла дітей і жінок, які постраждали при ліквідації цих ракет (цілком так само чинять проросійські сепаратисти в Україні, котрі напевно вивчали досвід ХАМАС). Невинні жертви є з обох боків, але Ізраїль намагається *мінімізувати* цивільні втрати противника, а палестинські радикали — *максималізувати.* Тому в цьому трагічному конфлікті, який зовсім не надається до легкого розв'язання, Ізраїль видається мені більш цивілізованою й менш винуватою стороною. Додам, що ізраїльських «яструбів» підтримують переважно новоприбулі з колишнього СРСР, які набралися там нетерпимості й надрадикалізму. Ніколи не забуду, як син-підліток сказав батькові, нещодавньому ізраїльському репатріантові з Вільнюса, що найрозумніше розбомбити Асуанську греблю — вода заллє весь Єгипет, а це вирішить чимало проблем Ізраїлю. «Але ж там 80 мільйонів людей!» — «То й що?» — «Серед них і євреї». — «А якого чорта вони сидять в Єгипті?» — «Але якщо зруйнувати Асуан, цунамі змиє з лиця землі й Тель-Авів!» — «А-а…».

Хтось скаже: шмаркач, що з нього взяти? Однак підозрюю, що такі думки інколи поділяють і дорослі (хоча, звісно, це все-таки шлях маргіналів).

Після зіткнення з таким менталітетом — серед литовців та інших східноєвропейців він також зустрічається — важко бути оптимістом. Навіть м'якшим думкам, які не кличуть до насильства, але явно абсурдним, дуже важко теоретично і логічно протистояти: якщо людина так вважає, її навряд чи переконаєш. Від таких опонентів я неодноразово вислуховував звинувачення — зазвичай у тому, що я паплюжу Литву, підтримую її одвічних ворогів, що я в кращому разі наївний і не розумію справжнього становища, адже я ком-

фортно влаштувався в еміграції, ну й таке інше. На щастя, я людина звична до наскоків іще з радянських (набагато суворіших) часів, і такі випади — здебільшого, до речі, анонімні — лише впорскують мені до жил адреналін. Але чи виправданий оптимізм, якщо почитати коментарі на порталі Delfi.lt — вони, на жаль, безпосередньо відображають народну підсвідомість, це колективне «Ід»[45], в якому ховаються основи деструкції?

Тут трохи ширше про оптимізм і його різновиди.

Публіцисту годиться бути дисонуючим голосом. Твоя правда: у нас у моді неогайдеґґерівська (наприклад, у Арвідаса Шльоґеріса[46]) і культурпесимістична традиція: постійно повторювані ламенти про «відпадання від правдивого Буття», про сутінки Європи та демократії, кризу ліберальних цінностей, про те, що нас може порятувати лише забута одвічна духовність. Останнім часом до цього додаються повідомлення, що Владімір Путін — жахливий, але геніальний шахіст (можливо, частково це навіть правда), що у Заходу немає ні бажання, ні здатності йому протистояти. Постала ціла індустрія страху, по суті пропутінська і капітулянтська (цим грішить популярний у Литві Едвард Лукас[47], якого я загалом ціную і поважаю). Подібних настроїв я просто не терплю, — я не за Гайдеґґера, а за послідовного антифашиста й антикомуніста Карла Поппера. Я би погодився з думкою, нещодавно висловленою російською публіцисткою Лілією Шевцо-

---

[45] Тут ідеться про «Воно», або «Ід», — одну зі структур у психоаналізі, описану Зиґмундом Фройдом, безсвідому частину психіки, яка в її філогенезі є найдавнішою, сукупність первісних бажань і бажань взагалі; провідні компоненти «Ід» — сексуальні та агресивні потяги, які вимагають негайного втілення (*прим. наук. ред.*).

[46] *Марюс Арвідас Шльоґеріс* (Arvydas Šliogeris; 12.09.1944, Паневежис) — литовський філософ, дослідник німецького екзистенціалізму, перекладач, есеїст.

[47] *Едвард Лукас* (Edward Lucas; 3.05.1962, Оксфорд) — британський журналіст і публіцист. Кореспондент «The Economist» у країнах Центральної та Східної Європи, тепер редактор міжнародного відділу часопису; автор численних журнальних публікацій і двох книжок, присвячених аналізу економічного та політичного життя Росії початку 2000-х років.

вою[48], що Путін — вульгарний пан посередніх здібностей, який застряг «у бобслейному жолобі», куди потрапив через недогляд. Нестримне зіслизання вниз по цьому жолобу надзвичайно небезпечне, але більше для самого Путіна та Росії, ніж для інших.

Беззаперечно, що християнський оптимізм і маніхейський песимізм — дві етики та версії в історії філософії, в колі яких неослабно обертається наша думка. Мартин і Кандид із вольтерівського роману все ще пропонують нам цивілізаційні коди. Маніхейство і християнство змагалися від перших століть нашої ери. В цьому змаганні перемогло християнство, але маніхейство нікуди не поділося.

Найслабше місце християнства, як ти відзначаєш, — це концепція зла, одвічне питання «unde malum» (звідки зло?). Якщо світ створив усемогутній і добрий Бог, то звідки цунамі й землетруси, гітлери, сталіни й путіни, Голокост і ГУЛАГ, деструкції та садистські імпульси в нашій підсвідомості, що їх інколи не вдається приборкати? Коротше кажучи: якщо все так добре, чому все так кепсько?

Християнське богослов'я намагається на це відповісти по-різному. Зізнається, що існує не лише всемогутній, сповнений любові Господь, але і його противник — диявол, який, щоправда, слабший за Всевишнього (за св. Авґустином, він — усього лиш брак добра, своєрідна тінь Бога), однак справно паскудить світові й паскудитиме аж до Страшного Суду. Людині дано вільну волю, яку Бог відмовляється обмежувати (бо створив нас схожими на себе), але ця воля може поступитися диявольській спокусі, тобто схилитися до зла. Коли дочка поета і філософа В'ячеслава Іванова принесла зі школи та поставила батькові «нищівне» запитання: «Чи може Бог створити камінь, якого сам не зуміє підняти?», — вона отримала нетрадиційну, але глибоку відповідь: «Звичайно, може, і він його вже

---

[48] *Лілія Шевцова* (7.10.1949, Львів, Україна) — російський політолог і публіцист, фахівець з проблем поведінки російської політичної еліти, дослідник путінського режиму; доктор історичних наук, професор політології, провідний науковий співробітник Фонду Карнеґі за міжнародний мир, тепер старший науковий співробітник Інституту Брукінґса.

створив: цей камінь — людина». У російській релігійній філософії я навіть знайшов твердження, що зло — смерть, деструкцію, природні катастрофи — у світ принесли ми, це і є гріхопадіння Адама і Єви; до того скрізь тривало блаженство ідеального раю.

Маніхейство відповідає на це, що зло — не відсутність добра, а самостійна сила, яка протистоїть Богу та нарівні з Богом вершить долю світу. Секти катарів і богомилів, що в Середньовіччі відстоювали начала маніхейства, вважали, що світ створено не Богом, а «чорним деміургом», тому опора в ньому — лише абсолютний аскетизм, а порятунок ховається в загибелі всесвіту. Цей погляд привабив багатьох, серед них і Сімону Вайль, і її прихильника Чеслава Мілоша, який (це я пам'ятаю з особистих розмов) мріяв про «синтез маніхейства і християнства». Природа для Мілоша (як, до речі, й для російських оберіутів[49]) не так первородний рай (хоча почасти й рай), як юдоль страждань, нескінченний цикл болючих смертей. Маніхейство, як ти нагадуєш, приваблювало й Михайла Булгакова, котрий у «Майстрові й Маргариті» спробував реабілітувати зло — його Воланд (чиїм прототипом був Сталін) не такий уже й згубний. Крайню позицію в суперечці християнства і маніхейства посів сучасник Вольтера маркіз де Сад, який без усяких застережень обрав зло — цією екстремальною, але принциповою позицією він і цікавий в історії світової культури, хоча, звісно, це хворобливий інтерес.

Та богословські суперечки — доля платонічних мислителів. А повертаючись до Арістотеля, тобто до фактів, емпірики, логіки, ми можемо сказати небагато: зло у світі існує, і усунути його — повернутися до стану первородного раю, як свідчить досвід, неможливо. До речі, наука твердить, що ентропія всесвіту (іншими словами — хаос) може лише роз-

[49] Оберіути — група російських письменників і діячів культури (Д.Хармс, А.Введєнскій, Н.Заболоцький, К.Ваґінов, Ю.Владіміров, І.Бахтєрєв, Д.Лєвін), яка діяла у 1927–1930 в Ленінграді, назва від абревіатури ОБЭРИУ (Объединение Реального Искусства, Об'єднання реального мистецтва), декларували відмову від традиційних форм, тяжіючи до гротеску, алогізму, поетики абсурду (*прим. наук. ред.*).

ростатися. Зупинити поступову деградацію світу, і тим паче переспрямувати її в зворотному напрямку, не може ніхто. Як казав Чарлз Сандерс Пірс[50], якби ми жили досить довго, ми побачили б, як руйнується кожен проект, зникає все, що нам було, є чи буде дорогим. Які в нас тоді підстави для оптимізму — не карикатурного, «панґлоського», а осмисленого оптимізму?

Зізнаюся, для мене оптимізм, коріння якого зазвичай ховається в християнстві (і в такій доктрині, що виникла раніше від християнства, як епікурейство), — це радше психологічний і практичний вибір. Якось не відчуваю, що світ може викликати лише огиду та нудоту, що він — царство неперебутньої муки й безнадійного бігу по колу, а єдиним порятунком було б цілковите визволення з його пут, тобто кінець світу (як твердять не лише маніхеї, а й, до прикладу, буддисти). Для мене він радше царство, в якому цілком досить місця для радості, людської солідарності, щастя, любові.

До речі, якби маніхейство здобуло історичну перемогу, наслідки для людства виявились би малоприємними. Фанатичні катари не лише дотримувалися якнайсуворішої аскези. Будь-які природні імпульси вони вважали злим прокляттям і вбивали немовлят, щоб гріховний світ — творіння «чорного деміурга» — не набув продовження. За це їх своєю чергою вбивала інквізиція. Тут, гадаю, ми маємо справу з одним із тих рідкісних випадків, коли інквізицію не хочеться засуджувати.

Але ти правий, коли зауважуєш не лише такі, ґрунтовані на практиці й психологічних установках, передумови мого оптимізму. Ці передумови в чомусь і метафізичні. Варте уваги твоє міркування, яке мені й на думку не спадало, але виглядає воно переконливо та вагомо: «Оптимізм, що йде не від наївності чи малодушності, але живиться мудрістю й досвідом, означає віру в те, що світ — це завж-

---

[50] *Чарлз Сандерс Пірс* (Charles Sanders Peirce, 10.09.1839, Кембридж — 19.04.1914, Мілфорд) — американський філософ, логік, математик та природознавець, засновник прагматизму, започаткував дослідження в галузі семіотики.

ди щось незрівнянно більше, ніж я, моє коло та мій народ. Якщо так, то вже сам факт мого існування у світі та можливість думати й сумніватися є даром, який заслуговує на вдячність і розуміння, що все могло би бути набагато гірше. Мене могло просто не бути, тож питання про щастя чи успіх — взагалі вторинне. Одне вже те, що я є в цьому світі та можу міркувати про своє місце в ньому, свідчить, що для мене цей світ — найкращий з усіх можливих, в інших світах мене немає, і нехай про їхні властивості судить хто-небудь інший».

Іще одна важлива думка: навіть якщо наш спротив розпадові врешті-решт безнадійний, у самому цьому спротиві є радість і сенс. Саме таким є стоїчний екзистенціалізм Камю (не Гайдеґґера і, мабуть, не Сартра), який справив на мене незабутнє враження, коли я в молодості за одну ніч прочитав його знаменитий роман «Чума». Якщо Орвелл мені раз і назавжди розтлумачив, що таке тоталітаризм, то Камю пояснив, щó в світі тоталітаризму, тобто зла, можна і потрібно робити. Чума неминуче повертається, наша здатність протистояти їй — часткова і тимчасова, але якби не було цих зусиль призупинити зло, життя було б ганебним і нічого не вартим. Процитую ще один твій вислів, із яким цілковито згоден: «Якщо в цього світу є шанс, його нам дасть лише людяна й осмислена повсякденність». Хід подій, хоча б на даному нам відтинку, не фатально визначений: ми можемо в ньому дещо змінити, хай навіть це стається нечасто, і ми не конче самі про це дізнаємося.

Хтось влучно сказав, що досвід XX століття змушує засумніватись у Богові, але не залишає сумнівів щодо існування сатани. Однак Бог може ховатись у жертві й у героїчному вчинку. У мене є вірш, що спирається на легенду про російську черницю матінку Марію[51] (Кузьміну-Караваєву).

[51] *Матінка Марія* (Mère Marie, світське ім'я Єлизавета Скобцова, дівоче прізвище Пиленко, за першим чоловіком Кузьміна-Караваєва; 8(20).12.1891, Рига — 31.03.1945, Равенсбрюк) — черниця західноєвропейського екзархату російської традиції Константинопольського Патріархату, до чернецтва — російська поетеса, мемуаристка, публіцистка, громадська діячка; емігрувавши після революції з Росії, мешкала в Парижі, в чернецтві

Розповідають, що якось у камері вона заспокоювала дівчину, яку ґестапо прирекло на смерть. Дівчина закричала: «Що ви кажете? Ніякого Бога нема, інакше він порятував би мене». Тоді матінка Марія віддала дівчині свою рясу. Та в чернечому уборі вийшла з в'язниці, а черниця, яка лишилася в камері, загинула. Інакше кажучи, вона ненадовго постала тим самим (буцімто неіснуючим) Богом, принісши себе в жертву за іншого, як євангельський Христос за все людство. І сатана, принаймні в тій камері, був повержений. Я спробував навіть дещо загострити сюжет вірша: порятована далі тягне цілком банальне й жалюгідне життя — чи варто було заради цього жертвувати собою? Але таке запитання по суті неправомірне — кожна людина варта жертви, як було її варте людство, котрому теж можна багато чим дорікнути.

Такі приклади, як цей (можливо, легендарний) приклад матінки Марії, нечасті. Але джерелом добра може стати — як ти правильно відзначив — просто зустріч людей та ідей, відмова демонізувати іншого, пауза на роздуми перед фатальним рішенням, нарешті проста відданість клятві Гіппократа: *primum non noncere* (головне — не нашкодь). Сьогодні ми, здається, стоїмо на порозі грізних подій, але ці події можуть помітно наблизитися, навіть стати неминучістю, якщо ми піддамось істерії та паніці.

Ти нагадуєш про вірш Ділана Томаса «І смерть тоді буде безсила». У цьому місці мені так і свербить згадати вірш іншого великого поета Вістена Г'ю Одена[52] — «Вольтер

з 1932, в роки війни учасниця французького Руху Опору та рятівниця євреїв, від 1943 у в'язниці форту Роменвіль, страчена в концтаборі; канонізована Константинопольським Патріархатом у січні 2004, кардинал Люстіже заявив, що католики також будуть вважати її святою і покровителькою Франції, Російська Православна Церква не визнає цієї прослави.

[52] *Вістен Г'ю Оден* (Wystan Hugh Auden, 21.02.1907, Йорк, Великобританія — 29.09.1973, Відень) — англо-американський поет, який після Другої світової війни емігрував з Великобританії до США, проте й надалі викладав в Оксфордському університеті; один з найвидатніших поетів XX ст., який писав у жанрі інтелектуальної лірики, автор бл. 400 есеїв та рецензій про літературу, історію, політику, музику та релігію; лауреат Пулітцерівської премії в галузі поезії, низки інших американських нагород.

у Ферні» (Voltaire at Ferney), що повертає нас до проблематики Кандида:

„Nothing is better than life.“ But was it? Yes, the fight
Against the false and the unfair
Was always worth it. So was gardening. Civilize.
Yet, like a sentinel, he could not sleep. The night was full of wrong,
Earthquakes and executions: soon he would be dead,
And still all over Europe stood the horrible nurses
Itching to boil their children. Only his verse
Perhaps could stop them: He must go on working:

«Нічого немає кращого за життя». Чи правда це? Так, боротьба
З брехнею і злом
Завжди були недаремні. Так само, як садівництво.
Окультурюй світ.
Він, як сторож, не має поснути. Ніч була повна зла,
Землетрусів і страт: йому скоро вмирати,
А над Європою все ті самі жахливі няньки,
Що немовлят прагнуть окропом обварити. Лиш його вірш
Може їх стримати. Він має працювати невпинно.

Жахливі няньки все там само — як стояли, так і стоять над колисками наших немовлят. Сади, які ми плекаємо, можуть вирубати й потоптати. Спроби окультурити світ можуть закінчитися тим, що проти нас повстане новий неандерталець, вихований тоталітарною і націоналістичною пропагандою (можливо, ці слова не політкоректні стосовно неандертальця, — деякі науковці твердять, що він мало чим поступався *homo sapiens*). Та це не означає, що ми маємо покинути працю. Одне з джерел мого оптимізму — те, що навіть у найстрашніші моменти знаходяться люди, віддані максимі Одена і Вольтера.

Любий Томасе, аналіз проблеми зла вимагає звернутися до нових форм сприйняття, чутливості. Одна з них — права людини, що їх обговорити з тобою, давнім дисидентом, інакодумцем і правозахисником, сам Бог велів, як сказали б росіяни.

Очевидно, що гуманітарні права — не винахід Заходу, але тільки феномен західної свідомості. Так само, як права людини — не західна моральна монополія або виняткова політична властивість. Звичайно, на рівні теоретичної думки в своїй нинішній формі вони б ніколи не постали без розробленої теорії природного права та ліберальної філософської системи, передусім без трактату Томаса Пейна «Права людини» (1791), який став відповіддю на «Роздуми про Французьку революцію» (1790) його друга Едмунда Берка. Філософію та гуманітарну практику XX століття також неможливо уявити без Загальної декларації прав людини.

За формальними політичними ознаками права людини є просвітницьким проектом — трохи французьким, трохи шотландським. Неможливо накреслити сучасну філософсько-політичну мапу, не включивши до неї працю Монтеск'є «Про дух законів» (1748) і невеличке, але фундаментальне за важливістю дослідження Девіда Юма «Природна історія релігії» (1757), а також, безперечно, без батьків-засновників Америки, їхньої республіканської традиції та політико-соціального руху в США, спрямованого проти рабства.

Не гріх пригадати богословські суперечки в добу Реформації: і лібералізм, що раніше вважався за єресь, став основною доктриною нового часу, і права людини набули філософського вигляду в дискусіях і проектах гуманістів та релігійних реформаторів Відродження. Але попереду був тривалий шлях від богословської та філософської думки до конкретної епістеми[53] інакодумства і спротиву, яка об'єдну-

[53] Епістема (фр. *episteme*) — поняття сучасної філософії, близьке до поняття «парадигма». Термін запровадив М.Фуко в книжці «Слова і речі». Фуко уживає його в специфічному сенсі, розуміючи під епістемою особли-

вала слово і дію. Цей правозахисний аспект черпав сили не на Заході. Перетворення прав людини на моральну практику, що надовго стала частиною політики опору, — це монументальне досягнення дисидентів XX століття від Східної Європи (перш за все — Росії та України) до Китаю.

Після укладення в 1975 році Гельсінської угоди (історичного маневру Генрі Кіссінджера, державного секретаря США тих років), тобто 40 років тому, стало можливим твердити, що правозахисна ідеологія і практика стали унікальною комбінацією філософсько-політичної думки Заходу та відваги, рішучості, вражаючої впертості дисидентів Східної Європи та Китаю. Ця угода сама по собі була досить дивним твором — рідкісним сплавом дипломатичного компромісу та майбутньої революції. Але його політико-моральні імплікації, що виринули на поверхню дещо пізніше, незворотно змінили світ. Якби еліта Радянського Союзу підозрювала, що за визнання Калінінграда територією Росії та замовчування окупації й анексії Балтійських держав (як потім виявилося, лише тимчасове) вона заплатить фундаментальною політичною делегітимізацією СРСР, моральною дискредитацією совєтизму не лише серед правих Європи та США, а й лівих, а можливо, й дезінтеграцією імперії, вона ніколи б не підписала цієї угоди.

З одного боку, Гельсінський акт визнав кордони післявоєнної Європи й тим почасти узаконив домінування Радянського Союзу в зоні його інтересів, передусім у Балтійських країнах і в Східній Пруссії; з іншого боку, він підкосив Радянський Союз тим, що примусив цю державу, засадничо ворожу до прав людини, підписати документ, який стверджує, що права людини та їх дотримання — не внутрішня справа держави, і тому воно виступає як міжнародний і загальнолюдський імператив. Цим негайно скористалися чеські, словацькі, польські та радянські дисиденти, створивши правозахисні організації, передусім — знамениті Гельсінські групи.

ві соціально-історичні умови функціонування будь-якого різновиду знання, виявлені в певному розумінні співвідношення мови і зовнішнього світу, «слів» і «речей» (*прим. пер.*).

В них активно працювали й литовські дисиденти: ініціатор Литовської Гельсінської групи Ейтан Фінкельштейн, легендарний безстрашний жмудин[54] Вікторас Пяткус (що його мовчазною хоробрістю та незламною волею в таборах захоплювався сам Алєксандр Солженіцин) і, звичайно, ти. У Москві разом із великими російськими дисидентами, такими як літературознавець, дослідник Шекспіра і Відродження професор Лєонід Пінський, біолог Владімір Буковський, філософ і культуролог Ґріґорій Померанц, поет і бард Алєксандр Галич, активно співпрацював Александрас Штромас.

Як XX з'їзд КПРС 1956 року (з відомою промовою Микити Хрущова про Сталіна) породив протестувальників, котрі відкинули сталінізм заради гуманізму і демократії, так Гельсінкі 1975 року стали місцем і датою народження нової, людяної Європи. 5 грудня 1965 року група сміливців у Пушкінському сквері Москви вимагала чесного і відкритого суду над двома заарештованими письменниками — Юлієм Даніелем і Андрєєм Сінявським. У 1968-му був інший протест — проти радянського вторгнення до Чехословаччини.

Самвидавна «Хроніка поточних подій», що почала виходити в Москві у 1968 році, стала чудовим зразком для «Хроніки Литовської Католицької Церкви», яку випускали у підпіллі з 1972 року. В її розповсюдженні брали участь не лише литовці-католики Сіґітас Тамкявічюс і Нійоле Садунайте, а й росіянин Сєрґєй Ковальов, який став, поряд із Єлєною Боннер, найближчим сподвижником Андрєя Сахарова.

Так само, як боротьбу за громадянські права у США годі уявити без Мартіна Лютера Кінґа, так і міжнародний рух за права людини неможливо уявити без двох істотних явищ — вирішального впливу російських і китайських дисидентів і політичного зламу на самому Заході, що я б його визначив як ліберальний консенсус між правими

[54] Жмудини або жемайти — члени етнічної групи в складі литовців, вихідці з історичної області Жемайтії на Заході Литви (*прим. наук. ред.*).

і лівими з питання прав людини. Я б додав сюди й таких борців за свободу і правду, котрі вирвалися з тисків тиранії, як Анатолій (Натан) Щаранський, у майбутньому політик в Ізраїлі, та незрячий китайський правозахисник Чень Кванчен[55].

Хоча групи російських дисидентів були дуже різними, і важко порівнювати національний (на чолі з Алєксандром Солженіциним) і ліберально-демократичний (Андрєй Сахаров, Єлєна Боннер, Владімір Буковський, Сєрґєй Ковальов, Павєл Літвінов, Юрій Орлов) напрямки, їхні заслуги перед світовим правозахисним рухом великі й сумірні. Солженіцин промовив історичну фразу про те, що в нові часи у держав не лишилося внутрішніх справ, адже всі ці справи давно стали міжнародними й загальнолюдськими.

Політична й етична імплікація цієї думки стосовно сфери прав людини означає, що жоден громадянин або мешканець не є власністю чи внутрішньою справою своєї держави. Національна держава не може свавільно розпоряджатися такими вищими явищами, як життя, людська гідність, громадянські свободи.

Разом з активістами китайської «Стіни демократії» у Пекіні (1978-1979)[56], великі російські дисиденти своєю незламністю й безстрашшям у, здавалося, безнадійній боротьбі надихнули Захід і створили цілий дискурс прав сучасної людини (так, саме вони, а не західні парламентарі й мислителі, які лишилися б ізольованим фрагментом у конвенційній по-

---

[55] *Чень Кванчен* (Chén Guāngchéng, 12.11.1971, с. Дуншигу, провінція Шаньдун) — незрячий китайський правозахисник, який звернув увагу світової громадськості на масові порушення прав людини в Китаї в сільській місцевості, в 2006–2010 перебував у тюрмі за громадянську активність, відтак жив під домашнім арештом, у 2012 емігрував із дружиною та дітьми в США, мешкає в Нью-Йорку.

[56] Йдеться про стіну на пекінській вулиці Сідань, де у січні 1978 — березні 1979 прості громадяни вивішували рукописні «газети великих ієрогліфів» (дацзибао), в яких критично відгукувалися про поточні події; спершу тогочасний лідер китайських комуністів Ден Сяопін підтримав цю форму вияву громадської думки, проте вже незабаром наказав згорнути (*прим. наук. ред.*).

літиці). А це є найкращим контраргументом проти наївного переконання, нібито права людини — це нова світська й політична ерзац-релігія Заходу.

Другий складник — ліберальний консенсус із питання прав людини після Гельсінської угоди про безпеку і співробітництво. Не секрет, що на Заході тривалий час права людини були красивою фразою, позбавленою змісту, — ліві антиімперіалісти та марксисти заперечували їх як буржуазну ілюзію (логічно — адже так чинив і сам великий натхненник Карл Маркс, для якого права людини були всього лиш фантомом західного правового формалізму та легалістської свідомості), а консервативні праві або демонізували права людини як прагнення підірвати порядок, закон і традицію, або їх зовсім ігнорували.

Як зауважив один із помітних канадських лібералів, журналіст, історик, дослідник прав людини та професор університету в Торонто Майкл Іґнатьєв (Michael Grant Ignatieff, або Міхаїл Ґеорґійович Іґнатьєв, правнук міністра освіти царської Росії, автор чудової біографії Ісайї Берліна), права людини стали частиною лівої та прогресивної політики в сімдесятих роках минулого століття, коли відбулася зміна парадигми — від антиколоніального й марксистського інтернаціоналізму до міжнародного дискурсу прав людини. Насправді це був фундаментальний для лівого Заходу злам, що справив величезний вплив на цілу сферу прав людини.

Другий злам — але вже тепер справа — відбувся в часи Рональда Рейґана, коли щораз більший внутрішній тиск змусив політичну еліту США відверто визнати, що не можна захищати права людини й підтримувати при цьому диктаторські режими, котрі брутально їх топчуть (Фердинанд Маркос на Філіппінах, Жан-Клод Дювальє на Ґаїті чи Авґусто Піночет у Чилі). У вісімдесяті роки XX століття відбувається велика зміна, що піднесла й збагатила сагу про свободу і гідність: права людини перестають бути політичною і моральною монополією прогресивно-лівих сил і стають також частиною консервативного політичного та морального кодексу.

Звичайно, переміщення прав людини до зони новітнього консервативного (ліберально-консервативного) світобачення ніяк не вберегло правих від подвійних трактувань, коли гуманітарні права використовують передусім для критики чужорідних політичних сил і застосовують як інструмент їхнього символічного розвінчання; при цьому особлива увага звертається на утиски християн і майже не виявляється інтересу до авторитарних, зате злісно антикомуністичних режимів, що ігнорують права меншостей (включно із сексуальними) як нібито штучно привнесений і мало важливий аспект. Взагалі, вибірковість підходу і бажання у вигідний для себе спосіб висмикнути з пакета прав людини одні та затушувати інші аспекти залишається однією з найгостріших проблем аналізу й оцінки прав людини.

Цікаво, що гуманітарні права негайно стали віхою і навіть основним критерієм у розмежуванні політичних уподобань правих і лівих, — вільний ринок давно не грає ролі межового знаку, але права людини та просвіта нині стають надійним розмежуванням. Якщо ультраправі в дискурсі гуманітарних прав не вбачають нічого, крім змови лівих і лібералів проти традиційних цінностей, сім'ї та моралі, то ультраліві обирають інший, не менш абсурдний шлях, бачачи у в'язницях США, ЦРУ і Ґуантанамо (безумовно, вони заслуговують на критику й оцінку) таке ж зло, як у концтаборах Північної Кореї (де людей утримують протягом трьох поколінь, починаючи з тих, хто був нелояльним режиму й «завинив» перед ним), чи жахливих екзекуціях гомосексуалів в Ірані й Уганді. Або, виходячи з перекручених ідеологічних спонук, права людини відмовляються застосовувати як критерій при оцінюванні лівих популістських режимів, яким був режим Уґо Чавеса у Венесуелі.

Які головні небезпеки загрожують сьогодні дискурсу і практиці прав людини? Тут два джерела — дві держави, що прагнуть витіснити права людини за межу планетарної (не)безпеки та спільних інтересів. Це — Росія та Китай. Передусім тому, що цим державам належить величезна роль у сфері міжнародних зв'язків, глобальної торгівлі, економіки та безпеки. Вони обидві практично однаково прагнуть

скоригувати на свою користь систему міжнародних відносин, умови міжнародної співпраці та навіть критерії надійності в оцінці самих держав. Із цього зовсім не випливає, що тільки Росія та Китай методично й злісно порушують права людини. Навпаки. Їх порушують і формально демократичні держави (у Східній і Центральній Європі, в Латинській Америці), і навіть старі демократії (включно із США та Західною Європою). А що вже казати про таке пекло на землі, як Північна Корея, що у XXI столітті нагадує втілену сюрреалістичну маячню, чи про Іран та Уганду — країну, де людей убивають за сексуальну схильність і орієнтацію, і про багато арабських і північно-африканських держав, де побутує самосуд, обрізання дівчат і побиття невірних дружин камінням. Окремої згадки варті й тиранії Центральної Азії з їх експлуатацією дітей, загальним безправ'ям і новітніми формами рабства.

І все ж саме Росія та Китай (особливо Росія) несуть особливу загрозу гуманітарним правам. Вони використовують повний спектр порушень прав людини. У них паплюжать усі права меншин: релігійні, мовні, культурні, сексуальні, економічні. Твердження американського історика Люціана Пая, що Китай — це цивілізація, яка вдає національну державу, можна перефразувати: це держава, яка втілює на світовому рівні цивілізаційну парадигму порушень прав людини. І загрози виникають не лише через те, що ці порушення парадигматичні, а й через те, що Росія й особливо Китай прагнуть переконати Європу та США, що на їх боці створюється та розвивається версія світового прогресу, перспективніша, ніж західна цивілізаційна модель, — тобто авторитарний капіталізм без політичної свободи, але з ендемічною корупцією, який зберігає новітні форми рабства (з якими, цинічно кажучи, важко змагатися економікам, котрі використовують навіть найдешевшу робочу силу) та бездушно, зате ефективно реагує на коливання зовнішніх ринків.

Якщо ми піддамося небезпечній спокусі прирівняти капіталізм до демократії, а статки й економічну стабільність до ліберальних цінностей і свободи, Росія та Китай рано

чи пізно переможуть в історичній боротьбі за майбутнє. Інакше кажучи, дискурс прав людини — ось вирішальний аспект, відмова від якого означає перемогу технократичного й авторитарного капіталізму, що тихо й успішно вбиває демократію та надію на ліберальне оновлення.

Досі ми знали, що ідейна основа прав людини — цієї, як писав Андрєй Сахаров, ідеології без ідеології — ховається в інакодумстві Східної Європи та Китаю, у відвазі дисидентів та їхній вірі в сенс своєї боротьби, з одного боку, і в організаційній структурі Заходу, формах і ресурсах зрілого громадянського суспільства — з іншого. Ця формула виправдала себе в ініціативах Дж. Сороса, засновника глобальної мережі «Відкритого суспільства», та його унікального соратника Ар'є Найєра, засновника і патріарха правозахисної організації «Human Rights Watch»[57].

Як пише Майкл Іґнатьєв в есеї-рецензії, присвяченому книжці Найєра «Міжнародний рух за права людини: історія», якщо Дж. Сорос — єдиний громадянин США з власною закордонною політикою, то його державний секретар — не хто інший, як Ар'є Найєр. Організація «Helsinki Watch» (Гельсінський вартовий) була створена Ар'є Найєром у 1978 році як найбільш необхідна, оперативна та розумна відповідь Заходу на «Хартію-77» у Празі, «Солідарність», що зароджувалась у Ґданську, та інші східноєвропейські правозахисні спілки. Разом із глобальною мережею НУО (неурядових організацій), «Human Rights Watch» виник як відгук Найєра на заклик Вацлава Гавела формувати «владу безвладних».

Захід, особливо ЄС, і тепер прагне зіграти центральну роль у сазі про права людини. Але, на жаль, багато змінюється просто у нас на очах. Ар'є Найєр і створена ним мережа були голосом США і Європи в той період, коли Захід не лише відчував свою беззаперечну моральну перевагу в ході Холодної війни, а й володів ясними критеріями та

---

[57] *Human Rights Watch* (дослівно «Вартовий прав людини») — неурядова організація, яка провадить моніторинг, розслідування та документування порушення прав людини в понад 70 країнах; заснована в 1978, штаб-квартира в Нью-Йорку (*прим. наук. ред.*).

моральним компасом. Не було сумнівів, що слід ризикувати спокоєм і комфортною політичною кон'юнктурою заради тих, кого Гавел назвав «безвладними».

Сорос і Найєр хотіли втілити мрію соросівського кумира, віденського філософа Карла Р. Поппера, та створити відкриті суспільства, — в останніх Сорос бачив прообраз ЄС. Сьогодні ЄС уже не той, в який вірив Сорос. Він і сам сьогодні пише, що колишній союз рівних і відкритих суспільств нині, на жаль, перетворився на союз держав-кредиторів і держав-боржників. У ньому не залишається реальної політичної рівності. Понад те, в добу випробувань він ризикує стати своєю протилежністю — ієрархічною, забюрократизованою організацією, в якій відставання слабших, найбільш зачеплених кризою держав, буде не подолане, а заморожене на тривалий і туманний термін. Тому наївно розраховувати, що криза євро і ЄС була і залишиться лише технічно-економічною та не заторкне підвалин нашого існування.

На жаль, зерна цієї кризи ховаються у втраті ЄС морального компаса, у втраті відчуття спільності гуманізму та його критеріїв. Звичайно, щось подібне можна зауважити в будь-якій точці західного світу. Перетворення громадян на споживачів і клієнтів, університетів — на кузні кадрів для економічної й політичної кон'юнктури, країн — на статистичні одиниці й безликі елементи світового ринку, — все це відгонить моральною сліпотою, новою невірою в роль індивіда і сподіваннями на всеохопний детермінізм.

Звичайно, права людини нерідко зводяться до догми. Вони самі по собі не забезпечують ані здорової політики, ані цивілізаційної державності. Вони — інструмент захисту громадянських свобод і людської гідності, а зовсім не якась нова всесвітня стратегія, не гарантія соціальної солідарності, справедливості, свободи, добробуту та політичної стабільності. Їх можна легко прийняти як пересічний аспект міжнародної політики та не розмінюватися на захист усіляких там дисидентів та інших юродивих, — більшість європейських політиків-технократів так і робить.

Американський історик Семюел Мойн[58] вважає права людини останньою утопією, визнаючи, що правозахисники зрідка досягають успіху, але саме тоді, коли не відриваються від реальності та прагнуть досяжних цілей. Зрештою, є історичні та культурні відмінності народів і суспільств, заперечувати які — нерозумно. Погляди на постать батька в Китаї чи на матір в Індії відмінні настільки глибоко, що тут ідеться про антропологічні особливості, а не про нестачу політичної волі, відсталості або небажання розвиватися.

Те саме стосується міжстатевих відносин. Необхідно боротися за права й гідність жінок у всьому світі, але всерйоз розраховувати, що в Ірані чи Саудівській Аравії ситуація почне нагадувати Швецію та Голландію, — щонайменш наївно. І нарешті: досягти успіхів в утвердженні своїх культурних категорій зовсім не означає просунутись у справі захисту прав людини. Передусім слід захищати права всіх людей на вільну самореалізацію, але не плутати це з нав'язуванням своїх культурних норм і стандартів. Звичайно, варто нагадати, що своєю чергою автократи й диктатори також полюбляють грати ребусами культурного релятивізму.

Найкраще та найбільш термінове, що можна зробити, — це присоромити ті держави та режими, які воліють вважатися цивілізованими та гідними поваги, але жахливо поводяться зі своїми громадянами. Відняти в них частку легітимності та репутації, яку вони розцінюють як певний аспект економічної успішності та надійності. І найголовніше — досягти, щоб вони хоч трохи, але реагували на світову громадську думку.

---

[58] Йдеться про книгу «Остання утопія: Людські права в історії» (*The Last Utopia: Human Rights in History.* Harvard University Press, 2010). *Семюел Мойн* (Samuel Moyn, 1972) — американський вчений, професор історії Колумбійського університету, від 2014 професор права й історії Гарварду; сфера наукових інтересів: сучасна європейська інтелектуальна історія, зокрема, Франції та Німеччини (*прим. наук. ред.*).

Дорогий Леонідасе, своїм листом ти збудив у мені чимало спогадів. Я ж бо заледве доторкнувся до руху за права людини в Литві та за її межами (у Росії та в Польщі), але рух цей я спостерігав багато років і з юності симпатизував йому. Коли міркую, щó дало перший імпульс тим симпатіям, спадає на думку класична література. Гамлет, Дон Кіхот, маркіз ді Поза мені й моєму поколінню розповідали про свободу думки, співчуття, про унікальність усякого життя. Я неодноразово казав, що радянська влада зробила грубу помилку, допустивши до читача нерадянських авторів — чиїсь твори (скажімо, Достоєвського чи Кафки) були важкодоступні або усунені з обігу, але в крамницях і бібліотеках залишалася література, в тому числі й класична литовська, що руйнувала ідеологічну монополію комуністів.

Походженням і досвідом я, як відомо, відрізнявся від більшості однолітків. У Литві радянську владу майже всі сприймали як чужу, нав'язану структуру, окупаційного монстра, до якого — хочеш чи ні — треба притиратися, якщо сподіваєшся жити відносно спокійно та забезпечити бодай якесь майбутнє своїм дітям. Мені вона здавалася все-таки своєю, хоч і потребувала певних поправок. Я вважав, що її потрібно — і можна — наближати до ідеалу, який мені відомий з літератури. Але з осені 1956 року я усвідомив, що нічого тут не виправиш — усе в цій системі засноване на брехні й лицемірстві. Я зрозумів, що совєтизм мусить впасти, щоб люди та суспільство змогли нормально розвиватися. Якщо відразу його ліквідувати не можна, тоді потрібно розхитувати. Наприклад, зменшувати ізоляцію від світової культури, зберігати індивідуальні цінності, поводитися чесно й гідно. Відчуття, що все дитинство й ранню молодість мене безсоромно обдурювали, відвернуло мене від офіційної «новомови» сильніше, ніж більшість інших. Угодовство, ритуальні реверанси, які багато хто вважав неминучими й прощенними, викликали в мене лише огиду і насмішку. Щоправда,

минуло п’ять або шість років, допоки я виробив парадигму власної поведінки, й відтоді дотримуюсь її.

Не дивно, що все це завершилося конфліктом із владою, і в підсумку я вирішив поїхати з Литви до Москви. Я вважав, що у великому місті, де в КҐБ й без мене море справ, буде легше вислизнути з-під нагляду (цей розрахунок виявився правильним). А тодішня Москва дуже розширювала кругозір. Литовці переймалися головно етнічним виживанням, часто воно було єдиною турботою, — звісно, це було важливо і природно для невеликого народу, що потрапив у жорна грізної системи. Багато хто мріяв про «соціалізм із литовським обличчям» (яке, само собою, мало бути людяним, принаймні людянішим за російське). В ім’я цього здавалося припустимим, наприклад, вступати до партії, щоб місця росіян поступово посіли «свої» (здається, цьому не надто противився й Антанас Снечкус). У Москві я опинився серед людей, які розуміли, що такі паліативи оманливі та ведуть навпростець до деморалізації. Жоден із моїх знайомих російських дисидентів не був імперіалістом: усі визнавали, що Балтійські країни (та інші республіки) мають бути незалежними — бодай тому, що сама Росія не може бути вільною, допоки пригнічує інші народи та держави. Але звільнювати і звільнюватися треба спільними силами (поодинці це безнадійно), і права людини тут пріоритетна справа: етнічні права витікають із них.

Я відвідував неофіційні семінари згаданого тобою Ґріґорія Померанца (точніше — бесіди у кімнатці комунальної квартири), де ці проблеми детально обговорювалися. Назву ще Алєксандра Ґінзбурґа, Владіміра Муравйова, Алєксандра Вольпіна-Єсєніна, Павла Літвінова, Людмілу Алєксєєву, визрілого в дещо іншій обстановці Владіміра Буковського, Наталію Ґорбанєвську, яка неодноразово виринала у нашому діалозі, нарешті Наталью Трауберґ, котра володіла абсолютним моральним слухом і не один рік провела у Вільнюсі. Додам ширше коло — людей, які діяли в офіційних структурах, але спілкувалися з дисидентами, їх морально підтримували та за потреби могли посісти їхнє місце (так нерідко й траплялося). Такими були більшість філологів семіотич-

ного напрямку, а з ширшої наукової спільноти — скажімо, Юрій Орлов або сам Андрєй Сахаров. Такими були популярні барди: Булат Окуджава, Владімір Висоцький, згаданий тобою Алєксандр Ґаліч, — і багато письменників (особливо з групи «Нового мира»[59], колиски Солженіцина). Вистачало їх і в світі театру, кіно, музики, живопису: відтінків багато, та був і спільний знаменник. Саме тоді в колі цих людей визріла думка, що найкращий, хоч і ризикований, шлях до свободи — це дотримання демократії *de facto*: громадянин, який наполегливо вимагає дотримання своїх прав (лицемірно, але все-таки записаних у конституції СРСР), уже тим самим відбирає у влади частку її всесилля. Це неможливо заперечувати, навіть якщо такий громадянин потрапляє до в’язниці чи психлікарні: його приклад впливає на інших.

Пам’ятаю, як російські дисиденти виголошували тост «За успіх нашої безнадійної справи», а також старе, ще часів Йоахіма Лелевеля[60] й Алєксандра Герцена гасло «За нашу і вашу свободу». Згадую, з якою самоіронією вони застосовували до себе заяложене ленінське визначення декабристів: «страшенно далекі вони від народу». На диво, попри цю віддаленість, їм пощастило більше, ніж декабристам, — вони побачили падіння «нерушимої» системи, яке самі й наближали. Щоправда, Росія все ж не опинилася на волі, але звільнилися численні колишні радянські республіки та Східна Європа, а це, як не крути, підвищує шанси самої Росії.

Наша Гельсінська група була спробою перенести ці засади на литовський ґрунт. Головна засада була: дотримання прав людини *de facto* і повна відкритість як наслідок. Ми навмисне прагнули, щоб у групі брали участь католики і віль-

---

[59] «Новый мир» — щомісячний літературно-художній журнал, який виходить у Москві з 1925; у 1960-х став центром ліберальної опозиції завдяки його головному редактору, видатному російському поетові Алєксандру Твардовському, саме він переконав М. Хрущова та керівництво комуністичної партії СРСР у потребі оприлюднення повісті А. Солженіцина «Один день Івана Денисовича» про життя в сталінських концтаборах (число 11 за 1962) (*прим. наук. ред.*).

[60] *Йоахім Лелевель* (Joachim Lelewel, лит. Joachimas Lelevelis, біл. Яўхім Лялевель; 22.03.1786, Варшава — 29.05.1861, Париж) — польський історик, громадський і політичний діяч; професор Віленського університету.

нодумці, етнічні й неетнічні литовці — група мала являти собою мініатюрну модель уявного парламенту Литви. Ми відмовилися від укоріненої дволикості, «двоєдумства», — на службі говориш і чиниш так, а дітей нишком намагаєшся виховувати інакше, — що практикувалось у Литві повсюдно (більшість цим навіть пишалася). Ми намагалися зробити литовський визвольний рух частиною ширшої співдружності дисидентів СРСР і Східної Європи. Чи вдалося це та в якому обсязі, питання відкрите, але гадаю, що ми дали початок певній традиції, яка Литві ще може придатися.

Неодноразово я чув від противників групи та від її прихильників: «Ми розуміємо, вас цікавить незалежність Литви, а права людини — всього лиш прикриття». Я завжди відповідав, що права людини — не прикриття, а пріоритет, із якого незалежність природно витікає; а якщо незалежна Литва стане порушувати, скажімо, права національних і сексуальних меншин або колишніх комуністів, ми виступимо й проти цього. На це мені зазвичай відрубували: «Незалежна Литва за визначенням так поводитися не може». Що ж, дай Бог.

Я згоден із твоєю думкою, що боротьба дисидентів СРСР (серед них і литовців), Східної Європи та Китаю вдихнула нове життя у західне розуміння прав людини, перетворила його з декоративної та двозначної категорії на потужну зброю, що змінила і змінює світ.

Тут — дещо ширше про концепцію прав людини. У неї не одне джерело, але завершеної форми вона набула передусім у західній філософській думці — і, як ти сказав, у класичній західній літературі, позначеній іменами Шекспіра, Сервантеса, Шіллера. Її, вочевидь, іще не знали греки та римляни — вони цінували й практикували інше: чуття обов'язку, громадянську відвагу й гідність, свободу вияву обдарувань, але вважали природним і корисним явищем володіння рабами. Беззаперечно цінні прозріння містяться у конфуціанській етиці, що на неї можуть спертись і противники нинішнього режиму в Китаї. Серед п'яти чеснот праведника китайський мудрець на перше місце ставив «Рен», тобто любов до людей і милосердя (до жорстокого ворога і варва-

ра), а на друге «Ї» — справедливість і вдячність (на противагу егоїзму). Однак у Китаї це поєдналося з культом ієрархічної традиції, що паралізувала (і досі паралізує) суспільство Серединної імперії. Гадаю, що концепцію прав людини більше від інших просунуло християнство, точніше юдео-християнська етика. Давньоєврейські мислителі казали, що кожна людина рівна світові, оскільки вміщує його свідомістю, — тому знищити людину те саме, що зруйнувати всесвіт. А християнство як жодне інше вчення підкреслювало, що людина вразлива і заслуговує на глибоку емпатію, тим паче, що для Бога немає панів і рабів. Св. Тома Аквінський навчав, що будь-які закони мають відповідати природному закону (осягнути його допомагає божественне одкровення, подане в Євангелії): у такому світлі закони, що паплюжать і принижують людину, її життя і свободу, є лише видимістю права, їм можна і потрібно опиратися.

Цей дискурс, християнський за природою, продовжували та перетворювали мислителі Відродження і реформації, а також просвітники і їхні безпосередні попередники, як-от Джон Локк. Продовжували Дідро і Вольтер, хоч вони й були антиклерикалами, суворими критиками сучасної їм Церкви. Врешті, головні поняття прав людини сформулював Томас Пейн, а уточнив Едмунд Берк, підкресливши, що надмірна довіра до абстрактних формул і нехтування реальністю можуть мати небажані наслідки — створити ситуацію, за якої права людини зневажають і по суті заперечують, як воно й сталося з якобінцями, а пізніше — з марксистами й комуністами.

Варто нагадати, що поняття прав людини вдосконалювали американські аболіціоністи (противники рабства) і прапороносець їхньої програми президент Лінкольн. В Європі важливими штрихами це поняття поповнив один із засновників лібералізму Джон Стюарт Мілл. Ідею було успішно випробувано у справі Дрейфуса[61] і в низці подібних ви-

---

[61] Справа Дрейфуса — судовий процес у Франції (грудень 1894 року) та подальший соціальний конфлікт (1896–1906 роки) у справі про шпигунство на користь Німецької імперії офіцера французького генерального штабу, єврея родом з Ельзасу (на той момент території Німеччини), ка-

падків, утвердивши необхідність презумпції невинуватості та безстороннього суду. Напередодні Першої світової війни здавалося, що ця ідея дедалі сильніше закорінюється у менталітеті суспільств і невдовзі охопить увесь світ.

На жаль, «чудова епоха» розповзлася по окопах, її спопелив тоталітарний вибух. Випещена філософами ідея не стала перешкодою Голокосту й ГУЛАГу. Але після 1945 року вона повернулася — спочатку в західний світ, а потім — і на інші терени (причому повернулася сильнішою). Трагічний досвід змусив людство звести гуманітарні права у ранг, що його ігнорування і заперечення світова громадська думка прирівнює до злочину. Особливо важливим процесом була антиколоніальна революція та спротив расизму. У цих рухах було багато різного (комунізм намагався їх використовувати в своїх цілях, і йому це вдалось у Китаї чи В'єтнамі), але Махатма Ґанді, Мартін Лютер Кінґ, Нельсон Мандела гідні слави не менше, ніж Джон Локк і Томас Пейн. Втім, вони були не стільки теоретики, як практики. Саме вони вперше стали діяти особистим прикладом і ризикувати свободою, а іноді й життям, щоб права людини утвердилися *de facto* — у справі, яку продовжували Андрєй Сахаров, Владімір Буковський, Вікторас Пяткус та інші дисиденти наших широт. Напевно, в Радянському Союзі Ґанді, Кінґа та Манделу оголосили б хворими на «мляво прогресуючу шизофренію»[62], обтяжену манією реформаторства, як це було з Ґорбаневською.

пітана *Альфреда Дрейфуса* (Alfred Dreyfus, 9.10.1859, Мюлуз — 12.07.1935, Париж), розжалуваного військовим судом і засудженого до довічної каторги на підставі фальшивих документів і на хвилі сильних антисемітських настроїв у суспільстві. 1899 помилуваний, 1906 повністю реабілітований. Справа Дрейфуса неабияк вплинула на дискредитацію європейських антисемітів (*прим. пер.*).

[62] «Мляво прогресуюча шизофренія» (рос. «вялотекущая шизофрения»), або малопроґредієнтна шизофренія — діагноз, відсутній у світовій медичній класифікації, вживаний лише у практиці каральної психіатрії в СРСР і його європейських комуністичних сателітів, починаючи із середини 1960-х; використовувався для позасудового ув'язнення інакодумців і політичних опонентів комуністичного режиму в психіатричних лікарнях, а відтак медикаментозного їх отруєння; жертвами стали тисячі людей, в т.ч. приблизно третина радянських дисидентів, зокрема, В. Буковскій,

Сьогодні визнано — з цим погоджуються навіть дуже несимпатичні режими, хай і скрегочучи зубами та намагаючись обмежитися порожніми обіцянками, — що кожна особа, незалежно від статі, раси, національності, мови, релігії, статків, освіти та інших відмінностей, має невід'ємні права вже через те, що належить до роду людського. Однак обсяг цих прав залишається предметом дискусій. Ясно, що кожен має бути захищений від геноциду, рабства і тортур, від в'язниці та інших покарань, якщо їх не визначив безсторонній і незалежний суд, від свавілля влади, приклади чого, особливо в наших краях, незчисленні. Але це права лише політичні, а як же економічні? Захід завжди акцентував політичні права — свободу слова і преси, право вільно обирати країну проживання тощо. Ідеологи комунізму, вторуючи Марксу, відповідали, що ці права є ілюзією, оманливим формалізмом. Набагато важливіші право на працю, харчування, дах над головою, освіту, охорону здоров'я — капіталізм на це неспроможний, точніше, злісно цього уникає, а комуністи урочисто гарантують. Але що далі, то ясніше ставало, що економічні права в світі тиранічного комунізму забезпечуються набагато гірше, ніж на Заході. Зарплати жебрацькі, продукти убогі, житло гнітюче, рівень медицини скандальний, школи зайняті радше ідеологічним дресируванням, ніж освітою (до того ж і за безкоштовну медицину, і за безкоштовну освіту потрібно було платити, тільки не дуже зрозуміло, кому й скільки). Мимоволі довелося погодитися, що права людини неподільні: де немає політичних прав, там страждають і економічні.

Отже, альтернативи немає й бути не може. Різні природні права людини належить зміцнювати разом. Останнім часом почали говорити про права першого покоління (політичні), права другого покоління (економічні) та права третього покоління (як-от право на збереження прийнятного екологічного середовища або культурної спадщини). До речі, до прав третього покоління віднесено й право націй на самовизначення. Це не означає, що різні покоління прав мають різ-

---

Ж. Мєдвєдєв, В. Новодворська, Л. Плющ, Н. Ґорбанєвська тощо; засуджений міжнародними організаціями психіатрів (*прим. наук. ред.*).

ний пріоритет (хоча політичні права в цілому дещо легше забезпечити, ніж інші, й без їх здійснення не вийде зробити наступного кроку). Але неприпустимо в ім'я одного природного права жертвувати іншим: наприклад, в ім'я процвітання титульної нації дискримінувати меншини, чи в ім'я «священних національних традицій» обмежувати нетрадиційні орієнтації (сексуальні, але не конче тільки їх).

Права людини — не внутрішня справа держави, людина — не державна власність, і взагалі, — вона не вторинна стосовно держави та нації. Визнаючи це, ми йдемо шляхом глобалізації. Вчимося того, що для багатьох досі непросто — мислити, виходячи не з національного чи етнічного егоїзму, а з громадянських категорій.

Східні дисиденти — Сахаров і Ковальов, Куронь, Міхнік і Гавел, Лукаускайте[63] і Пяткус — визначили важливу політичну трансформацію: єднання лівих і правих у питанні про права людини. Я б додав, що це єднання виявилося не лише на Заході, але певний час воно було дійсністю й для нас самих. Книжка Адама Міхніка «Церква — ліві: діалог» накреслила шляхи співпраці між кардиналом Вишинським, представником ультраправих громадських сил, і тими, чия політична генеалогія була радше соціалістичною й антиклерикальною. Так само союзниками були консервативний Солженіцин і ліберальний Сахаров, пристрасно віруючий ксьондз Кароліс Ґаруцкас і прибічниця радикально лівих постав Она Лукаускайте. Між іншим, тут траплялися навіть комічні й двозначні ситуації. Мій знайомий єврейський активіст Мелік Аґурський шукав консенсусу з неофіційними антисемітами: мовляв, їхні цілі за суттю збігаються — і Аґурський, і антисеміти хочуть, щоб євреї забралися із СРСР.

Захід навчився консенсусу правих і лівих у Сходу (ідея прав людини хоч і сформульована на Заході, зовсім не була «чужою заразою» ні в СРСР, ні в Польщі або в Чехії, ні в Китаї

[63] *Она Лукаускайте-Пошкене* (Ona Halina Lukauskaitė-Poškienė; 29.01.1906, Шяуляй — 4.12.1983, там само) — поет, перекладач, громадський і політичний діяч, політкаторжанка.

з його «Стіною демократії» та майданом Тяньаньмень[64]). Наслідки були несподівані й пречудові. Пам'ятаю, як у перші роки моєї еміграції вся литовська громада стверджувала, що Гельсінські угоди означають капітуляцію Заходу стосовно Балтійських держав і в усіх інших сенсах (те саме думали, до речі, й совєти). Вийшло зовсім навпаки: ці угоди виявились інструментом, за допомогою якого була зруйнована Радянська імперія. Звичайно одного такого інструмента б не вистачило, але він підвищував тиск на внутрішні східні й на зовнішні західні сили, що також не можна ігнорувати.

На жаль, після цієї історичної перемоги, якою позначилося закінчення XX століття, у XXI столітті виникли нові й дуже небезпечні виклики. Що ж, на цій планеті немає й не буде остаточного вирішення всіх проблем.

Які проблеми виникають сьогодні у дотриманні прав людини та яким є сучасний статус цієї ідеї? З багатьох ознак видно, що ми зробили крок назад. По-перше, подолання комунізму призвело до послаблення консенсусу між правими і лівими на Заході й у нас, на Сході. Колись і ліві, і праві підтримували «своїх» тиранів і порушників прав людини (одні — Фіделя Кастро та Хо Ши Міна, інші — Дювальє й Піночета); але невдовзі розумні люди з обох боків зрозуміли, що так не можна — немає «правильних і потрібних» тортур і страт. Сьогодні знову проявилася розмежувальна лінія. Тиранами вважають лише ідеологічних противників. Ліві знов атакують Америку та сумують за Уґо Чавесом, а праві журяться за «твердою рукою», оскільки дискурс прав людини, на їхню думку, підриває порядок і мораль (навіть папа Франциск декотрим правим видається підозрілим). Колективні цінності знову підносяться над людською гідністю й особистою порядністю. Серед цих цінностей дале-

[64] На пекінському майдані Тяньаньмень (Брама Небесного Спокою) 15.04–4.07.1989 тисячі китайських студентів провадили безперервну демонстрацію з вимогами демократизації суспільного устрою Китаю та запровадження в країні реформ; комуністичний режим брутально розігнав демонстрантів із застосуванням танків, бронемашин і кулеметів, убивши тисячі молодих людей; понад 7 тис. прихильників демонстрантів були страчені, а десятки тисяч ув'язнені. Про цей кривавий злочин комуністичного режиму заборонено згадувати в Китаї (*прим. наук. ред.*).

ко не останнє місце посідає Нація, неодмінно з великої літери, — уявна, міфологізована Нація зі своїми вродженими та завойованими перевагами, засадничо нездатна помилятися. Насаджувана Владіміром Путіним ідея «російського світу» є радикально імперіалістичним, але цілком логічним висновком із такого націоналізму. Солженіцин і Сахаров були союзниками, доки руйнували комуністичну систему, але сьогодні учні Сахарова, сильно ризикуючи, виступають проти війни в Україні, а вірні послідовники Солженіцина тримають сторону Путіна.

Така ж делімітація *mutatis mutandis*[65] спостерігається в усіх країнах Східної Європи та, звичайно, у нас. В Угорщині перемогли праві націоналісти, на яких наші «ґрунтівці» дивляться мало не із заздрістю; у Польщі ймовірність такого розвитку набагато більша, ніж хотілося б. У Литві праві та націоналістичні постави в останній час дуже помітні — ними надихаються найвпливовіші політики (почасти це зрозуміла реакція на російську небезпеку, але для успіху вона має бути спокійнішою та стриманішою). Наші «великі» партії дотримуються негласного консенсусу в тому, що полякам Віленського краю не можна поступатися ні на крок, інакше це зміцнить Вальдемара Томашевського[66], а його посилення матиме особливо небажані наслідки. Як на мене, Томашевського посилює саме ця «непохитна» литовська позиція, що порушує права поляків на їхній культурний спадок і зовсім не гарантує відповідні права литовців.

Та повернімося до ширших світових тем. Так, дуже серйозний виклик ідеї прав людини — це авторитарний капіталізм без політичної свободи, що його ми бачимо в Китаї та в сьогоднішній Росії, адже він нібито має перевагу в боротьбі за соціальний прогрес. Повторю: я не затятий песиміст. Але Росія з дедалі більшою очевидністю доводить, що капіталістичні механізми без політичних свобод і всевладдя закону провадять до катастрофи, й це не може бути приваблибли-

[65] *Mutatis mutandis* (латин.) — з урахуванням зумовлених обставинами відмінностей.

[66] *Вальдемар Томашевський* (Waldemar Tomaszewski, 3.03.1965, Вільнюс) — політичний діяч, лідер Виборчої акції поляків Литви.

вою альтернативною моделлю. Я нещодавно був у В'єтнамі, який дуже нагадує Росію, — такий самий авторитарний сморід в атмосфері та людських звичках, та сама плачевна відсталість. Китай усе ж трохи інший, і я розраховую на його еволюцію, — звичайно, тут багато залежить від китайських дисидентів. Але дисиденти в Китаї є, і їхній голос чути.

Ідея прав людини — не панацея від усіх хвороб; до того ж, у сучасному світі, як і раніше, під неї часом гримуються лицеміри. Її потрібно зміцнювати серйозними політичними рішеннями, а це робиться не завжди. Неможливо вести мову про її тріумф — не лише через те, що десь відроджуються старі ментальні моделі, а й через те, що є цілі континенти, де вона взагалі не вкоренилася. У Росії становище погіршується не щодня, а щогодини. Владімір Путін досі не наважився категорично анулювати свободу слова та зібрань, але робить усе можливе, щоб мінімізувати вплив опозиції. Опозиція тримається навіть краще, ніж можна було сподіватися, — уроки Сахарова вона вивчила, але порівняно із ситуацією п'ятнадцятирічної давності (та й п'ятирічної) багато що свідчить про повернення до тоталітаризму.

Що вже казати про такі катастрофічні приклади, як Північна Корея (єдина повністю незалежна країна на земній кулі), про більшу частину Африки, Латинської Америки, Близького Сходу, та й про нещасну Середню Азію з її Ніязовими та Карімовими. Один західний журналіст без належної політкоректності, але, на жаль, влучно обізвав ці пострадянські держави загальним іменем «Traschcanistan» (Клоаканістан). Надзвичайно небезпечний виклик ідеї прав людини — проблема мігрантів: втікаючи з різних Клоаканістанів (і маючи на це серйозні підстави), вони часто й надовго зберігають колишній менталітет, створюючи в Європі (й не тільки) конфліктні зони та стимулюючи правий націоналізм. Для Литви ця ситуація поки що не актуальна, але наївно було б вважати, наче ми її уникнемо. Перешкоджати біженцям — аморально, та хоч би й морально, однаково геть безнадійно. Прогноз на майбутнє, швидше за все, такий: західний світ стане незрівнянно строкатішим, його обличчя, порядки, сама ідентичність під впливом мі-

грантів помітно зміняться, але зміняться й мігранти. Проте це потребує терпіння, взаємної емпатії та незмінної поваги все до того ж принципу прав людини.

Не варто перетворюватися на утопістів — наші культурні моделі, особливо народжена на Заході модель прав людини, в інших цивілізаціях легко і швидко не приживеться. Ось іще один важливий приклад. Анна Ахматова говорила про свою нелюбов до пророка Магомета за те, що він посадив у в'язницю половину людства, а саме жінок. Мусимо з нею погодитись, але силою й одним наскоком ані іранських, ані афганських, ані суданських жінок не звільниш. Мимохіть доводиться робити це поступово, обережно, щось пускаючи самопливом, а головне — покладаючись на іранок, афганок і суданок, котрі дедалі частіше намагаються визволитися самі.

Я впевнений, що в кожній цивілізації можна відшукати підвалини, ворожі до тиранії та приниження особистості — на ці підвалини, на їхню співзвучність із нашим розумінням прав людини й слід спиратися. Це стосується всіх проблем, про які ми говоримо. На людство чекає кропітка робота, що вимагає терпіння й часу, а цього часу світові, повному путіних і бен ладенів, може й не вистачити. Що ж, піднімімо ще один келих за успіх нашої безнадійної справи, за вашу і нашу свободу.

Леонідас Донскіс

Любий Томасе, пророки і пророцтва Східної Європи — це зовсім не якась вигадка. Такі люди, як Андрей Амальрік, Александрас Штромас, Андрей Піонтковський (який двадцять років тому з винятковою точністю вказав на небезпечність путінізму — цього постмодерного фашизму XXI століття — для Європи й цілого світу), Адам Міхнік, нарешті й ти сам, — помітно обігнали західноєвропейських аналітиків і прогнозистів. Правду кажучи, нічого дивного тут

немає — адже подих Сатани в політиці першими відчували східні європейці. Чеслав Мілош в «Абетці» пише, що для нього два найнадійніші провісники радянського краху — це росіянин Андрєй Амальрік (автор опублікованої на Заході книжки «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?») та литовець єврейського походження Александрас Штромас. Сатана в політиці, або радикальне й абсолютне зло XX століття, безпосередньо торкнувся долі східних європейців та їхніх країн. Вони відчули його не як теоретичну проблему, а як грандіозну екзистенційну драму, що на довгі десятиліття розколола Європу.

Були пророки й у Західній Європі XX століття — це насамперед Джордж Орвелл. Важко переоцінити його приголомшливу прозірливість стосовно Радянського Союзу, комунізму й тоталітаризму, з якими безпосередньо він навряд чи стикався[67]. Жодного разу не бував у Росії та СРСР його приятель із Угорщини, товариш по громадянській війні в Іспанії, який став британцем і прославився дистопією «Сліпуча темрява», Артур Кестлер, — і все-таки він чимало знав про сталінський терор і репресії. Орвелл читав антиутопію Євґенія Замятіна «Ми», що її французький рукопис йому з Парижа надіслав Пьотр Струве. Орвелл вважав Замятіна генієм і сердився на Олдоса Хакслі, який цілком побудував роман «Прекрасний новий світ» на концептуальному підмурівку замятінської прози. Особливо це відчутно в описах тотального стеження за індивідом, проникнення в родинне життя, у таємні сфери любові й смерті, які явно запозичені у Замятіна, й у чому не зізнався й не повинився Хакслі (на відміну від Орвелла, котрий написав рецензію на роман «Ми» та вшановував Замятіна як свого натхненника). А ідею геніальної сатири «Колгосп тварин» раніше за Орвелла висловив український і російський пись-

[67] Під час громадянської війни в Іспанії Дж. Орвелл воював на боці республіканців, у лавах ополченців, пов'язаних з лівою Робітничою партією марксистської єдності; сталінські агенти оголосили цю партію «фашистською» та почали фізично винищувати її лідерів і членів, розчарований і важко поранений письменник повернувся додому; про ці події він написав у книзі «Пам'яті Каталонії» (1936) (*прим. наук. ред.*).

менник Микола Костомаров[68]. Не знаю, читав його Орвелл чи ні. Однак вартий уваги факт, що знамениту «Передмову» Орвелл написав саме для читачів українського видання[69].

Пророки зі Східної Європи багато чого напророчили. Далеко не з усім, що вони промовляли, ти згоден. Наприклад, хай якими душевними приятелями ви були в житті з Александрасом Штромасом, повну одностайність вам не закинеш (Алік, як його лагідно називали російські друзі, або Алюкас, як його тепло йменували литовці, був іконоборцем і полемістом, тому навіть із такою близькою людиною, як ти, він би не погодився на ідейний і філософський унісон). Знаю, наприклад: для тебе був неприйнятний його погляд, що окремий індивід — добрий *per difinitionem*, тому зло ховається не в ньому, а в хибних соціальних відносинах і передусім у політичних інституціях, які й зіпсували людство. Ти казав, що ця сентенція — прямий відгук XIX століття, і після Фьодора Достоєвського, Зиґмунда Фройда та Франца Кафки вона звучить, як наївна ілюзія давніх британських лібералів. Про те, що слабкістю цих давніх лібералів була саме примітивна концепція зла, писав і Вітаутас Каволіс.

Пророком я вважаю й тебе. Ти багаторазово повторював, що після нацизму й комунізму націоналізм тобі видається найбільшою загрозою — особливо тому, що він може співіснувати з тоталітарними ідеологіями та їхніми мутаціями. Ти часто казав, що антиліберальний, радикальний та інтегральний націоналізм ніколи не був серйозним антиподом радянської доктрини та комуністичної ідеології, що сове-

[68] *Микола Іванович Костомаров* (4(16).05.1817, Юрасівка, Воронезька губернія — 7(19).04.1885, Санкт-Петербург) — український і російський історик, публіцист і поет, член-кореспондент Імператорської академії наук, дійсний статський радник; автор багатотомного видання «Російська історія в життєписах її діячів», дослідник соціально-політичної та економічної історії Росії та України.

[69] Джордж Орвелл посприяв виходові в світ та написав передмову до п'ятитисячного накладу книжки: Орвелл Дж. *Колгосп тварин*. Мюнхен: Прометей, 1947, перекладачем з англійської на українську вказаний І. Чернятинський (псевдонім майбутнього видатного вченого-візантолога, професора Ігоря Шевченка) (*рим. наук. ред.*).

ти ним завжди вправно маніпулювали. Так, ти ніби в воду глядів (за російським прислів'ям), — адже саме так і було в Югославії Слободана Мілошевича, а тепер щось дуже подібне відбувається в путінській Росії. Андрей Піонтковський нещодавно при мені прохопився, що його вражає, в скільки разів ефективніша за комуністичну пропаганду нинішня російська. На маси гіпнотично впливає націоналізм. І я знаю, як ясно ти бачиш і гостро переживаєш такі страшні й криваві мутації, такі передсмертні судоми тоталітаризму, як у колишній Югославії, котра тоді розповзалася, та в нинішній скаліченій Росії.

А якщо ми не забудемо ще одного провидця зі Східної Європи й Литви, якого дуже поважно трактував Чеслав Мілош, з'ясується, що Литва може запропонувати не один сюжет для саги про пророків і пророцтва. Я кажу про його далекого родича, великого європейця — поляка, француза й литовця Оскара Мілоша[70]. Це — частина історії XX століття, жива ланка, що сполучає нас зі старими європейськими доктринами та концепціями. Але якщо Чеслав Мілош орієнтує нас на важливу для нього історію новітнього маніхейства (втіленого в Сімоні Вайль), Оскар Мілош нас скеровує у світ великих європейських містиків Еммануїла Сведенборґа та Вільяма Блейка (до речі, свого улюбленого вірша Блейка «Муха» Самуїл Маршак переклав російською просто геніально[71] — так ти литовською переклав

---

[70] *Оскар Мілош* (Oskar Władysław Miłosz, 28.05.1877, Черея на Вітебщині, Білорусь — 2.03.1939, Фонтенбло, Франція) — литовський франкомовний поет і дипломат, дядько Чеслава Мілоша; від 1889 мешкав у Парижі, вихований у французькій культурі, проте палко співчував Литві, звідки походив його рід, тому узяв участь у боротьбі за її незалежність, від 1919 прийняв громадянство Литви, до французького громадянства повернувся в 1931 після утвердження в Литві авторитарної диктатури Антанаса Сметони.

[71] Бедняжка муха, Твой летний рай Смахнул рукою Я невзначай.
Я — тоже муха: Мой краток век. А чем ты, муха, Не человек?
Вот я играю, Пою, пока Меня слепая Сметёт рука.
Коль в мысли сила, И жизнь, и свет, И там могила, Где мысли нет, —
Так пусть умру я Или живу, — Счастливой мухой Себя зову.
(У кн.: *Вильям Блейк в переводах С. Маршака*. М. 1965).

«Варварів» Константіноса Кавафіса та «І смерть тоді буде безсила» Ділана Томаса).

Ти написав чудову книжку «Литва у світі», про яку я вперше дізнався з нотаток Штромаса до неї, — там він обережно торкнувся основ ліберального націоналізму й космополітизму в твоєму світобаченні. Мене це анітрохи не здивувало, але пам'ятаючи, що слово «космополітизм» усе ще ріже слух багатьом литовцям, я зрозумів, що твій погляд неминуче звернений до майбутнього та просто шукає співрозмовника в прийдешній Литві. Вірю, що цей час настав, і для сучасної Литви та литовців ти — один із найпотрібніших і найважливіших мислителів. Не скажу про інтелігентів старшого покоління, але не маю сумнівів, що ти кумир юної інтелігенції та студентства — ти політичний, енциклопедичний і культурний у якнайширшому сенсі.

Якими ж є твої прогнози та пророцтва? Особливо тепер, коли ми заскочені новою Холодною війною (адже це факт)? Ми так і залишимося пограничною державою — вічно вразливою країною, що тремтить при кожному войовничому жесті Росії? Чи ми вже перейшли на новий ступінь і тепер маємо право порівну ділитися тривогами й проблемами з усім ЄС і його учасниками? Чи ми направду належимо справжньому, а не уявному Заходу? Запровадження євро та членство у НАТО вказують, що це нібито так. А яким є рівень політичної свідомості та громадянські траєкторії?

І ще. Невже ми опинились у світі без альтернатив, де парадоксально зростає не лише усвідомлення універсальності свободи та її необхідності, а й протилежне відчуття — історичного детермінізму, песимізму та фаталізму? Чи не живемо ми у світі мертвих утопій та вічно живих антиутопій? Ми з Зиґмунтом Бауманом щойно завершили нову книжку діалогів, яка буде зватися «In the World of TINA». TINA — це абревіатура створеного Бауманом феномена «There Is No Alternative». Пропоную переклад — НЕНА («НЕмає Ніякої Альтернативи»). Хіба ми живемо не в світі параної та песимізму — під впливом індустрії страху, в полоні апокаліптичних пророцтв, теорій змови, невіри в людину та її волю, але з вірою в її непізнаваність і непередбачуваність? Чи ти сам

віриш у здатність людства навчатися на власних помилках, у спасенність уроків історії?

Такими є Литва і світ XXI століття. Пророцтво Томаса Венцлови. Завершення XX століття ти передбачив точно. Чи наважишся передбачити прийдешнє неспокійного світу й наше у XXI столітті?

Томас Венцлова

Дорогий Леонідасе, важко з належною стриманістю та безсторонністю ділитися думками, коли нас обох жене й випереджає історія. Становище Східної Європи змінюється щодня. Тепер, коли я пишу ці рядки, вимальовується нове перемир'я в Україні. Так, воно хитке й тимчасове — через місяць-другий або й раніше бойові дії, мабуть, відновляться. Путінська Росія не відмовиться від стратегічної мети — дестабілізувати Україну, так чи інакше повернути її на свою орбіту й надалі вершити реваншистську політику, що загрожує нам і всьому західному світу. Я щойно прочитав твердження Вітаутаса Ландсберґіса, що мінські угоди страшніші за мюнхенську змову 1938 року, бо до Мюнхена не було допущено судетських сепаратистів, а в Мінську самозванці з Донбасу брали участь на рівних правах з іншими: отже, маємо повну капітуляцію Заходу. Все, однак, не так безпросвітно. До Мюнхена не пустили не лише судетських сепаратистів, а й саму Чехословаччину. Долю цієї країни визначили, не давши їй ані права голосу, ані жодного шансу; вона втратила третину території, а невдовзі й незалежність. Якби Анґела Меркель і Франсуа Оланд за відсутності України віддали Путіну омріяну «Новоросію» з Харковом і Одесою, тоді ми мали б аналогію Мюнхена (та й то не гіршу, а таку саму). Тож ранувато калатати в усі дзвони. Але, на жаль, Путін виграв чергову партію. Як його зупинити — тут є різні рецепти. Багато хто

вважає, що допоможуть лише танки проти танків, ракети проти ракет — і, само собою, жести ненависті проти жестів ненависті, наша пропаганда (і корисна для нас дезінформація) проти путінської пропаганди та дезінформації. Я б сказав, що дієвішим є поступове посилення санкцій, відключення Росії від системи SWIFT і заборона на користування західними розкошами для всієї кліки Путіна, включно з ним самим. Протистояти новоявленій «гібридній» війні може лише економічний тиск. Сьогодні іспит тримає весь новий світовий порядок: чи настільки він уже глобалізований, що в ньому неможлива автаркія? СРСР був автаркічною імперією і не руйнувався сімдесят років, але нинішня Росія так залежна від Заходу, що навряд чи вистоїть і малу частину цього терміну. Якщо глобалізація зайшла досить далеко, Росія програє; якщо ні — може й виграти. До речі, це відповідь усім (і нашим теж) критикам глобалізації.

У такій напруженій ситуації важко бути пророком. Це взагалі невдячне заняття. Навіть Ісаї та Єзекіїлю, гадаю, мало хто вірив, і якби в ті часи існував інтернет, вони б дочекалися вельми неприхильних коментарів.

Ти наговорив мені багато компліментів. Я міг би відповісти тим самим. Наприклад, ти краще за мене знайомий із новітніми напрямками соціологічної та політичної думки (я тут добряче відстав) і краще вмієш використовувати сучасні засоби зв'язку, як-от телебачення та соціальні мережі. Але взаємні компліменти легко перетворюються на дует зозулі й півня. Мушу визнати, що в своїх «пророцтвах» я неодноразово помилявся. Ще нещодавно я казав, що Росія не чіпатиме Криму. Здається, правильно передбачив, що після краху СРСР величезною небезпекою стануть націоналістичні та фашизоїдні тенденції. Але передусім я бачив їхні прояви в своєму колі та довго не хотів повірити, що вони можуть перемогти в Росії, — а сталося саме так.

Правильно, що західні пророки залежали від східних, які були ближчими до витоків зла й на власні очі бачили, щó з них витікає. Поза сумнівами, книжка Орвелла «Колгосп тварин» місцями здається просто списаною

в українця Костомарова[72] (це ще один доказ, що Україна має величезний, однак далеко не цілком реалізований культурний потенціал). А роман «Ми» Замятіна створений набагато раніше, ніж «1984» і «Прекрасний новий світ», — хоча, як на мене, проза Орвелла і Хакслі сильніша від замятінської. Але слід визнати, що у Заходу є потужна дистопічна традиція — починаючи, якщо не від Томаса Мора, то з Джонатана Свіфта й Семюеля Батлера (який, серед іншого, півтораста років тому передбачив небезпеку так званої кібернетичної доби).

Я не хотів би навіть метафорично згадувати Сатану, бо тоді легко ухилитися в маніхейство. Але ми іноді не повністю оцінюємо приховані в людях імпульси зла й деструкції. Те, що людина від природи добра, а всі біди виникають лише через хибні соціальні відносини, є ілюзією сатанинської доби, що її успадкував марксизм. Схід, напевно, менш, ніж Захід, схильний цій ілюзії піддаватися. Не піддався їй і Оскар Мілош (теж людина Сходу), який слідом за Сведенборґом і Блейком вважав величезною бідою раціоналізм і детермінізм та твердив, що має бути створена інша наука, що визнавала б людину до кінця не пізнаваною сутністю.

І комунізм, і антиліберальний націоналізм є формами зла, що використовують з корисливою метою добрі почуття — у першому випадку співчуття до слабких і знедолених, у другому — шану до своєї мови, історій і традиції. Але в обох випадках усе закінчується горами трупів. Та ба, і комунізм, і націоналізм (особливо на початку) досить привабливі. Ніде правди діти, є (чи буває) не лише національна романтика, а й комуністична романтика, що її висловив талановитий і порядний російський поет Міхаїл Свєтлов у вірші «Ґренада»: варто багато чим пожертвувати й самому загинути, щоб у Ґренаді, тобто в усьому світі, переміг справедливий лад без панів і бідняків. Ідеї Вінцаса Капсукаса,

---

[72] *Микола Костомаров* використав подібний до дрібниць сюжет у нарисі «Скотский бунт», *вперше опублікований в журналі «Нива», 1917 р., № 34–37; рукопис знайдено при розборі документів покійного; текст у мережі:* http://orwell.ru/library/others/Skotskoj_Bunt/russian/r_sb (*прим. наук. ред.*).

Кароліса Пожели, Юлюса Яноніса[73] зовсім не були «глибоко чужими» та «нав'язаними» Литві початку XX століття. Вони були спокусою для багатьох литовців тієї доби, зокрема, дуже чесних. В юності я сам відчував сильне тяжіння комунізму, а пізніше й націоналізму. Мріяв про щасливе майбутнє суспільство без гноблення і гнобителів, потім — про могутню Литву, що повернула б Кенігсберг, Новогрудок і Авґустів[74] (зізнаюся, ці національні марення й тепер змушують серце швидше битися, хоча я добре знаю: вони марні та позбавлені сенсу).

До того ж, націоналізм і комунізм не антиподи, принаймні не абсолютні противники. За Адамом Міхніком (і не лише за ним), націоналізм — останній прихисток комунізму. Це ясно відчувалося на схилі совєтизму, коли виникали «національно орієнтовані комуністи», а першорядні письменники переконували, що шкідливо виявляти інтерес до ідей Заходу — варто довіряти лише рідній землі (цей ізоляціонізм повністю відповідав політиці партії).

Звідти ми — не лише в Литві, а й у всій Східній Європі — успадкували основи більшовицького менталітету (тобто абсолютну нетерпимість). Владімір Путін, хоч і вихований у чекістському середовищі, вже не більшовик, швидше націоналіст та імперіаліст у дусі XIX століття (на жаль, із ядерною зброєю зразка XXI століття). Але у нього й у його

---

[73] *Вінцас Міцкявічюс-Капсукас* (Вікентій Сємьонович Міцкевич-Капсукас; Vincas Mickevičius-Kapsukas; 26.03 (7.04.) 1880, с. Будвечяй, Сувалкська губернія — 17.02.1935, Москва) — політичний діяч, революціонер, активний учасник литовського національного руху, публіцист, критик, редактор, один із лідерів і засновників Компартії Литви, засновник Литовської Соціалістичної Республіки та Литовсько-Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки (Літбілу), один із лідерів Комуністичного Інтернаціоналу (Комінтерну).

Кароліс Пожела (Karolis Požėla; 29.02.1896, с. Бардішкяй, нині Паневезький повіт — 27.12.1926, розстріляний у Каунасі) — один із організаторів Комуністичної партії Литви.

Юлюс Яноніс (Julius Janonis, 5.04.1896, с. Бережіняй, нині Біржайського району Литви — 30.05.1917, Царське Село) — литовський поет і революційний діяч.

[74] Тобто йдеться про Малу Литву (Східну Пруссію), Західну Білорусь і Північно-Східну Польщу (*прим. пер.*).

прибічників менталітет суто більшовицький: чорне-біле, вони-ми, розбещений Захід («атлантисти») та одухотворена Росія («Євразія»).

У цій далеко невеселій ситуації можу напророкувати небагато: XXI століття не буде легким. У гіршому випадку воно буде так само важким, або навіть важчим, ніж XX століття, хоча ми вірили: той жах не може повторитися. Я не побачу більшої частини нового століття, але мене хоч-не-хоч хвилює доля онуків — своїх зокрема (до речі, один онук у мене живе в Росії). Гадаю, що гіршого випадку можна уникнути, якщо ми не дозволимо собі заразитися згубною ментальністю.

Це означає: не панікувати, не піддаватися віджилим стереотипам, ніколи й ні до чого не застосовувати групових категорій, не вишукувати п'яту колону під кожним ліжком, уникати національної несамовитості та крикливого патріотизму, — але впевнено і спокійно набиратися сили і людяності, щоб уміти захищатись, а у випадку поразки зберегти цілісною нашу сутність (до слова, совєти змогли її пошкодити). Тоді поразка стане тимчасовим історичним фактом. Безвідповідальні політики схильні підмінювати таку програму ескалацією другорядних тем (*à la* «боротьба попри все!» або «повалимо символи окупації!»), заміщувати її легкими — іноді шляхетними, але занадто легковажними жестами, які підвищують передвиборний рейтинг, проте по суті нічого не дають.

Ми — Європа, її доля — це наша доля. Якщо Європа робить щось не те, щось, що нам не до смаку (нехай і з метою тактичного компромісу), не вважаймо, що ми неодмінно розумніші та прозірливіші за неї. Вірю, що цінності свободи та демократії — це плоть і кров Європи: те, що вона вбирала століттями, важко знищити. Якщо ми опинилися на лінії фронту (а це, вочевидь, так), приймімо як даність: в окопах важливі дисципліна, увага і терпіння, а також міцна, не замулена амбіціями довіра до союзників, особливо до тих, які прикривають наші фланги.

На жаль, наша політична свідомість наразі не цілком досягла сучасного західного рівня, у нас іще в моді істерика та

демагогія, базарний менталітет. Почасти ми так і живемо в XIX столітті, де головними категоріями були право сильного, сфери впливу, захоплення й натиск, «священна воля народу» тощо. У такому світі живе Путін, і його аж ніяк не варто наслідувати, адже це шлях у глухий кут. До речі, ті у нас, хто завзято зображують невсипущих оборонців європейських цінностей, часто лише тішать своє марнославство чи намагаються замазати нещодавній колабораціонізм (а за нагоди знову легко стануть колаборантом).

Російський поет Ніколай Ґумільов, якого розстріляли безпосередні попередники Путіна — петроградські чекісти, — у вірші «Мої читачі» колись писав:

Та коли навкруг свистять кулі,
Коли хвилі ламають борти,
Я навчаю їх не боятись,
Не боятись — робити що треба.

По-моєму, не боятись і робити, що треба, — це і є альтернатива у світі «без альтернатив».

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
СЕРІЯ «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»

Тімоті Снайдер. Перетворення націй. — К. : Дух і Літера, 2012. — 624 с. ISBN 978-966-378-245-4
У своїй книзі відомий американський історик, професор Єльського університету Тімоті Снайдер досліджує феномен народження модерних націй. Книга починається з розгляду створення в XVI ст. Речі Посполитої — найбільшої держави ранньомодерної Європи. Наприкінці ж XX ст., яким і закінчується дане дослідження, землі колишньої Речі Посполитої поділили між собою держави, названі за націями: Польща, Україна, Литва та Білорусь. Відповідно до найпоширенішого на цей час уявлення про національність, державні кордони мали охоплювати мовні спільноти. Яким чином з однієї ранньомодерної національної ідеї постали чотири модерні? Відповідь автора покликана привернути увагу як фахових істориків, так і людей, яким небайдужі питання власної ідентичності.

Сергій Єфремов. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.), в 2-х тт.:
1 т. — К. : Дух і Літера, 2014. — 648 с. ISBN 978-966-378-350-5;
2 т. — К. : Дух і Літера, 2014. — 544 с. ISBN 978-966-378-349-9
У виданні представлено понад 800 публікацій, написаних С. Єфремовим з березня 1917 по червень 1920 рр., в яких розкривається загальна авторська візія розвитку Української революції 1917–1921 рр. Предметами публіцистичних спостережень та рефлексій С. Єфремова цього періоду є насамперед український національний рух, політична позиція Центральної Ради та Тимчасового уряду, політика урядів УНР та Української Держави, більшовицького та білого режимів, зростаюча суспільно-політична криза. Для істориків, політологів, усіх, хто цікавиться історією Української революції, державного будівництва, розвитку громадських рухів в Україні, а також постаттю С. Єфремова.

Курт Зонтгаймер. Як нацизм прийшов до влади. Пер. з нім. — К. : Дух і Літера, 2009. — 320 с. ISBN 966-7888-91-6
Ця книжка про німецький досвід історії від кінця Першої світової війни до приходу до влади нацистів. Зацікавлення людства тими подіями пояснювати навряд чи треба — нацистська ідеологія, а за тим практика втілення ідей націонал-фашизму коштували людству десятків і десятків мільйонів людей, вбитих, знищених, загиблих від голоду та хвороб. Крок за кроком автор описує і осмислює трагічний німецький досвід — шлях від Веймарської республіки до гітлерівського рейху. Книга розрахована на всіх, хто цікавиться історією Європи, історією XX століття.

Ханна Арендт. Банальність зла. Пер. з англ. А. Котенко. /— К. : Дух і Літера, 2013. — 367 с. ISBN 978-966-378-315-4
Ханна Арендт (Hannah Arendt, 1906–1975) — історик, філософ, журналіст і громадський діяч, фахівець із політичних та соціологічних наук, один з найбільш глибоких мислителів XX ст.
У своїх філософських поглядах спиралася на вчення М. Гайдеґґера, Е. Гуссерля та К. Ясперса. За часів влади Гітлера брала активну участь у боротьбі проти нацистської ідеології. Через переслідування гестапо була змушена тікати з рідної Німеччини до Франції, а потім — до Америки. Арендт викладала в Берклі, Єлі та інших американських університетах і стала першою жінкою-професором у Принстоні. Лауреат цілої низки престижних премій у США та Європі, володар багатьох почесних титулів. Автор десятків монографій, серед яких «Люди за темних часів», «Джерела тоталітаризму», «Між минулим і майбутнім», переклади яких побачили світ у видавництві «ДУХ І ЛІТЕРА».

Адам Міхнік. У пошуках свободи. Пер. з пол. — К. : Дух і Літера, 2009. — 548 с. ISBN 978-966-378-098-6
У книзі представлені есеї Адама Міхніка — польського громадського діяча, дисидента, публіциста, активного учасника політичної опозиції в Польщі 1968–1989 років, одного з лідерів легендарної «Солідарності», головного редактора «Газети Виборчої» з 1989 року до сьогодні.
А. Міхнік як представник першого післявоєнного покоління активно долучився до створення нової Польщі. Він пройшов крізь арешти та ув`язнення, долаючи наклепи, втрати, розчарування... Його мрією була демократична Польща, і він докладав максимум зусиль задля досягнення цієї мети. Події та роздуми про них знайшли своє відображення на сторінках книги. Періоду боротьби з комунізмом присвячені три пер-

ші есеї збірки, періоду змагань за вільну та демократичну Польщу — решта. У книгу увійшли нариси про ідейних наставників Міхніка — Антонія Слонімського та Яцека Куроня, про дилеми польського романтизму, про драматичне переплетіння польсько-українських та польсько-єврейських взаємин, які Міхнік розуміє і відчуває як мало хто.

На захисті свободи. Діалоги Андре Ґлюксмана з Оленою Боннер. — К. : Дух і Літера, 2014. — 280 с. ISBN 978-966-378-352-9
Ця книга — діалоги знакових постатей межі століть — французького філософа та політичного діяча Андре Ґлюксмана та відомого російського громадського діяча, правозахисника Олени Боннер. Теми діалогів: права людини, подолання наслідків комунізму, міжнародний тероризм, ксенофобія та антисемітизм в сучасному світі. Тексти зацікавлять усіх, хто відчуває свою відповідальність за життя людини в XXI столітті.

Яцек Жаковський, Адам Міхнік, Юзеф Тішнер. Розмови між паном і панотцем. Пер. з польськ. А. Павлишин. — К. : Дух і Літера, 2013. — 624 с. ISBN 978-966-378-314-7
Ця книга — пошук відповідей на найважливіші запитання доби та узагальнення життєвого досвіду двох видатних європейських мислителів. Незвичність цього діалогу в тому, що його за участі колеги-журналіста — блискучого інтерв'юера Яцека Жаковського — провадять уособлення двох різних світів: головний редактор найбільшої польської щоденної газети «Газети Виборчої» Адам Міхнік — світський політик, дисидент, інтелектуал, та знаний польський філософ і публіцист отець Юзеф Тішнер — римо-католицький священик, професор Папської академії. Їхні життєві шляхи настільки несхожі, проте їх об'єднувала одна мета — звільнення Польщі від тоталітарного комунізму, повернення її в лоно європейських демократій. Ця книга — справжня енциклопедія життя Польщі другої половини XX ст., водночас проникилва і барвиста від яскравого гумору співрозмовників бесіда про сенс життя, віри, свободи та ідентичності.

Зиґмунт Бауман, Леонідас Донскіс. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності. — К. : Дух і Літера, 2014. — 280 с. ISBN 978-966-378-352-9
Книга написана у формі живого філософського діалогу про втрату чутливості через такі особливості сучасного людського життя, як атомізація, фрагментація, самотність, ізоляція, непевність, незахищеність і ненадійність. Політична історія вчить, що ми можемо подавити в собі здатність співпереживати болю і стражданню інших людей, ми здатні на черствість і нелюдяність, прокидаючись лише тоді, коли трагедія чи агресивні напади торкаються нас особисто чи наших співвітчизників. Цей механізм відмови-повернення свідчить тільки про те, якими уразливими, крихкими, непередбачуваними й загальноцінними є людська гідність і життя. Ця книга, перекладена багатьма мовами, нарешті дійшла й до українського читача.

Світлана Алексієвич. Час second hand (кінець червоної людини). Пер. з рос. Л. Лисенко. — К. : Дух і Літера, 2014. — 452 с. ISBN 978-966-378-338-3
Ця книга стала останньою в циклі з п'яти праць Світлани Алексієвич під загальною назвою «Червона людина. Голоси утопії».
«Комунізм мав божевільний план, — розповідає авторка у передмові до книги, — переробити "стару"людину, "ветхого Адама". За сімдесят з гаком років у лабораторії марксизму-ленінізму створили окремий людський тип — "homo soveticus"». Монологи, що потрапили до книги, авторка записувала протягом останнього десятиріччя, мандруючи всім колишнім Радянським Союзом. «"Час секонд-хенд" — це мій діагноз нам, діагноз тому, що ми зробили за 20 років, нашому злочинному романтизмові та, як я зараз вважаю, нашій мовчанці, нашій теперішній німоті й мовчанню еліти. Ми поступилися владою бандитам».

Роман Шпорлюк. Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща. Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. / К. : Дух і Літера, 2013. — 552 с. ISBN 978-966-378-321-5
Книга «Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща» презентує найважливіші для розуміння ролі Центрально-Східної Європи тексти професора Гарвардського університету Романа Шпорлюка. Есеї присвячені новітній історії Україні, Росії та Польщі, що розглядається в контексті історії цілого реґіону. Вони дають змогу по-новому подивитися на історію кожної з цих країн зокрема, й водночас у їхньому тісному переплетенні. Зацікавлення Романа Шпорлюка географічно охоплюють Центральну та Східну Європу, історично — модерну добу, тематично — національні рухи у цьому реґіоні, які розглядаються в контексті світової історії.

Олена Дзюба-Погребняк. Перша світова війна в літературах південних слов'ян. — К. : Дух і Літера, 2014. — 496 с. ISBN 978-966-378-356-7
2014 року минає сто років від початку Першої світової війни, що викликає нову хвилю інтересу до цієї теми істориків, філософів, соціологів, а також дослідників літератури. Велике місце тематика, пов'язана з Першою світовою війною, посідає в слов'янських літературах. У книзі розглянуто найхарактерніші тексти сербської, хорватської і словенської літератур, написаних безпосередньо у воєнні роки або в період між двома світовими війнами. Залучено також окремі твори чеської, словацької, польської, болгарської літератур. Спеціальні розділи присвячено українській та російській літературам.

Ґедройць Є. Автобіографія у чотири руки / Упорядкування та післямова Кшиштофа Пом'яна. Пер. з польської Лесі Лисенко. — К. : Дух і Літера, 2015. — 408 с., 56 с. іл. ISBN 978-966-378-420-5
Ця книга — автобіографія Єжи Ґедройця — людини надзвичайної інтелектуальної потуги, великого польського видавця та громадського діяча. Відкритість політики як головна засада демократії та політичної стабільності, свобода слова стали лейтмотивом усього його життя. Все, що робив Єжи Ґедройць, було просякнуто любов'ю до кожної окремої людини і жагою не до існування, а до життя. Його волею була видана антологія української літератури 1917–1933 років, що відображала поступ та перерване життя українського письменства — Розстріляне Відродження (упорядник Ю. Лавріненко). Ця автобіографія — питання до світу і пошук відповідей на них видатних інтелектуалів XX століття. Книга стане справжнім скарбом для тих, хто цікавиться як постаттю Єжи Ґедройця, так і історією Європи, боротьбою за свободу поляків та їхніх сусідів.

Оля Гнатюк. Відвага і страх / Пер. з польської М. Боянівської. — К. : Дух і Літера, 2015. — 496 с. з іл. ISBN 978-966-378-404-5
Життя в окупованому Львові описано з перспективи особистої історії. Головну увагу зосереджено на поведінці людей, що постали перед загрозою смерті. Однак незвичність оповіді, що спирається на щоденники, спогади, листи і навіть протоколи допитів, полягає не тільки в цьому. Йдеться про долю людей і водночас долю польської, української та єврейської інтеліґенції, про складні стосунки між ними, про різні вияви солідарності та ворожості, в основі яких лежали відвага і страх. Читачеві запропоновано замислитися над тим, наскільки сучасні уявлення про Другу світову війну сформувалися під тиском національних наративів, що не залишали місця не тільки для інших наративів, а й для індивідуальних свідчень, якщо ті не вписувалися в панівний дискурс. Матриці національної історії стали тісними рамцями для історичних досліджень того періоду. Тож варто спробувати вийти поза ті межі.
Для культурологів, істориків, студентів гуманітарних спеціальностей та всіх читачів, зацікавлених проблематикою Другої світової війни.

Стус Дмитро. Василь Стус: життя як творчість. 3-тє видання. — К. : Дух і Літера, — 2015. — 384 с. з іл. ISBN 978-966-378-396-3
Ніхто не знає, в чому полягає загадка слави. Часто трапляється, що про когось, хто все життя перебував у епіцентрі подій, забувають відразу після смерти. До Василя Стуса широка відомість прийшла після перепоховання в 1989-му. Що цьому причиною: поетична творчість? героїка життя? непримиренність позиції? здатність перейматися чужим болем? На ці та інші питання пробує знайти відповіді син поета — Дмитро, який майстерно поєднує об'єктивні біографічні відомості про життя Василя Стуса з власними спогадами і спостереженнями про батька, парадоксально зіставляє контексти, змішує високий науковий та белетристичний стилі. Пропонована книга — це Василь Стус очима дослідника і сина на тлі «запізнілого націєтворення».
Розрахована на широке коло читачів: від учнів до науковців.

Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки. За редакцією Леоніда Фінберга та Уляни Головач. — К. : Дух і Літера, 2016. — 784 с. ISBN 978-966-378-438-0
Ця книга — добірка свідчень про події Революції Гідності в Україні (листопад 2013 — лютий 2014 років). Зібрано та публікуються розповіді оборонців, медиків, священиків, митців — людей різного віку та фаху, мешканців практично всіх регіонів країни. Вони були учасниками й свідками Майдану — етапу «народження нової нації».
Майдан, поза сумнівом, стане одним із важливих символів української новітньої історії. Багатоголосся думок, представлених у книзі, ми певні, зацікавить як сьогоднішніх, так і прийдешніх читачів.

Києво-Могилянська Бізнес Школа [kmbs] — школа для лідерів, які прагнуть змін — в собі, своїх компаніях, країні, світі. Заснована 1999 року при одному з найстаріших університетів Європи з майже 400-річною історією — Києво-Могилянській академії.
kmbs створює умови для проривного розвитку учасників — відкритих, творчих, наполегливих і відповідальних управлінців, що приведе до якісного стрибка у розвитку їхніх компаній, а отже — і нашої країни та світу в цілому.
www.kmbs.ua

ДУХ І ЛІТЕРА — науково-видавниче об'єднання, засноване у 1992 році вченими гуманітаріями — співробітниками кількох дослідницьких центрів Києво-Могилянської академії. Друкує переклади світової літератури та тексти вітчизняних класиків з філософії, історії, правознавства, соціології, політології, літературознавства та мистецтвознавства, досягаючи творчого поєднання «наук про літеру» з «науками про дух». Випускає однойменний міждисциплінарний часопис «Дух і Літера», а спільно з Центром юдаїки Києво-Могилянської академії — літературно-мистецький часопис «Єгупець».
www.duh-i-litera.com

З питань замовлення та придбання літератури звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ
Серія КВ № 5725

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38 (050) 425–60–20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);
litera@ukma.kiev.ua (видавництво)
www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Віддруковано ПАТ «ВІПОЛ». 03151, Київ, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
Серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.